

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Nummer 3

December 2020

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

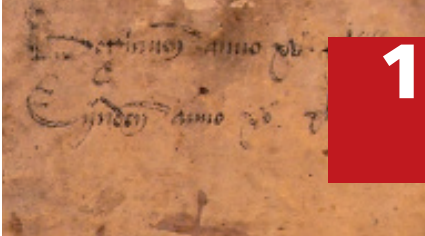
In dit nummer

3

Markten in 's-Hertogenbosch

Geografie en marktwerking

13

Bronnenonderzoek naar de Bodem van Elde

Nieuw licht op de ontstaansgeschiedenis van deze gemeent

22

Heiligen in de Broederschapskapel (1494-1541)

Beelden voor de Lieve Vrouwe Broederschap

31

Een historische wandeling door Fort Crèvecoeur

Van aanbesteding tot onderhoud

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt ieder kwartaal en wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Lianne van Beek, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: Jan A. van Beerstraten, 'Gezicht op de markt te 's-Hertogenbosch', 1665 (Het Noordbrabants Museum, bruikleen gemeente 's-Hertogenbosch).

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Dit nummer opent in het centrum van 's-Hertogenbosch. Voor de lokale handel zijn markten van oudsher belangrijk. **Ton Kappelhof** vertelt over markten in 's-Hertogenbosch tot 1800. Kappelhof vergelijkt de Bossche markten met die van Leuven, Antwerpen, Breda en Nijmegen.

Voor het artikel van **Geertrui van Synghel** gaan we richting Schijndel. Onderwerp is de Bodem van Elde, woeste grond die in 1314 in gemeenschappelijk gebruik werd gegeven. De ontstaansgeschiedenis roept vragen op, want de uitgifte wordt op twee verschillende manieren beschreven, met afwijkende datering. Hoe kan dat?

Terug naar de stad. **Ronald Glaudemans** duikt in de geschiedenis van de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap. Op basis van de rekeningen van de Broederschap vertelt hij welke heiligenbeelden vanaf 1494 voor de kapel zijn vervaardigd.

Tot slot aandacht voor fort Crèvecoeur. In het vorige nummer bespraken **Hans Willems en Bram Steketeet** de bouw van de eerste schutsluis aldaar. In dit nummer schetsen zij een beeld van de inrichting en het onderhoud van het fort in de eerste helft van de achttiende eeuw. Daarmee wordt de eerste jaargang van *Silva* lezenswaardig afgesloten. Wordt vervolgd in 2021.

Redactie *Silva*

Markten in 's-Hertogenbosch

Geografie en marktwerking

Ton Kappelhof

Van oudsher speelt de markt een belangrijke rol in het verhandelen van goederen en dieren. In iedere middeleeuwse stad werden dan ook verschillende soorten markten georganiseerd. Het reconstrueren van die markten is niet zo eenvoudig als het wellicht lijkt, want voor veel zaken was het gewoonrecht van toepassing. Wat kunnen de bronnen ons vertellen over markten in 's-Hertogenbosch?

In 1670 schrijft Jacob van Oudenhoven in zijn boek over 's-Hertogenbosch:

Dese oude stadt heeft oock een seer groot ende schoon merckplein of merckveldt daer tien straten op uyt komen, ende is wel een van de grootste merckvelden van geheel Nederlant. Doch verliest vrij seer haren luyster door het gewanthuys of lakenhuys met den aenclave van dien dat op dit merckveldt staet ghebouwt tot gherief van de lakenvercoopers.

Jacob had lang in 's-Hertogenbosch gewoond.¹ Een mooi marktplein, iets om trots op te zijn, maar jammer wel dat er in het midden zo'n lelijk gebouw staat, de lakenhal, aldus Jacob, die zijn leven eindigde als predikant van de Gereformeerde Kerk van Nieuw-Lekkerland. Het gewandhuis werd in zijn tijd al lang niet meer als lakenhal gebruikt. Het gebouw is in de negentiende eeuw afgebroken. Het blok van de Markt staat er nog altijd.

Vraagstelling

In dit artikel wil ik aandacht besteden aan markten in 's-Hertogenbosch tot 1800. Ik heb uitgezocht welke markten er waren, wanneer ze werden ingesteld en waar

Het blok op de Markt, detail 'Het Schermersoproer te 's-Hertogenbosch in 1579', Jan van Diepenbeeck, 1579-1625 (collectie Het Noordbrabants Museum, foto Peter Cox).

zij lagen. Ik heb ook getracht voor de ligging een verklaring te vinden. Daarbij heb ik 's-Hertogenbosch vergeleken met vier andere steden: drie Brabantse (Leuven, Antwerpen en Breda) en een Gelderse (Nijmegen). Met Leuven had 's-Hertogenbosch vanouds nauwe institutionele banden. Antwerpen was evenals 's-Hertogenbosch een van de vier hoofdsteden van het hertogdom Brabant, maar wel veel groter en internationaler georiënteerd. Breda was een kleine Brabantse stad. 's-Hertogenbosch, Leuven en Antwerpen waren vanaf hun ontstaan hertogelijke steden. De hertog kwam overigens zelden in 's-Hertogenbosch. Zijn verblijf daar raakte al vroeg buiten gebruik. Breda had een eigen heer die woonde in een burcht die later tot een paleis werd uitgebouwd. De heer en zijn vrouw bemoeiden zich intensief met 'hun' stad.²

Soorten markten

Iedere middeleeuwse stad had markten en je zou dus

¹ Van Oudenhoven 1670, 15. Over de auteur: Van Dijck 1969.

² Met dank aan dr. K. Leenders Den Haag voor zijn adviezen.

verwachten dat er veel bronnen zijn die ons daarover inlichten. Er zijn inderdaad veel privileges waarin de vorst of heer aan een stad het recht geeft om een jaarmarkt of een weekmarkt te houden of deze te verplaatsen naar een andere dag, maar stukken waarin wordt aangegeven waar deze markten lagen en hoe de markt was ingericht zijn er niet veel. Zoals hierna zal blijken was veel geregeld in niet-gecodificeerd gewoonterecht. Nog steeds hanteren marktkooplieden ongeschreven regels.

Naast algemene markten, waar in principe alles kon worden verhandeld, waren er markten voor bepaalde producten. Er werd veel gehandeld in producten die iedereen nodig had, zoals graan, groenten en fruit, brandhout en turf, vlees, vis, vee en textiel. In de Kempen was het basisvoedsel rogge, later aangevuld met boekweit. Dat werd gecombineerd met groenten en soms vis of een stukje vlees. Textiel bestond uit wollen en linnen lakens. De behoefte aan kleding was groot, omdat de woningen maar gebrekkig verwarmd konden worden. Zelfs mensen met een kleine beurs beschikten over veel kleding en beddengoed. De stad had hout nodig voor de industrie en om de huizen te verwarmen. Vanuit de Meierij werden timmerhout en brandhout aangevoerd. Turf werd vanaf de late veertiende eeuw over een gegraven vaart aangevoerd uit Loon op Zand. Na 1600 werd er over de Aa turf uit de Peel met schepen naar 's-Hertogenbosch vervoerd. Er kwam ook turf uit de Langstraat en Holland. De turf uit de Langstraat werd over de Loonse Turfvaart vervoerd naar 's-Hertogenbosch.

De hallen

Op de Markt stond tegenover het huidige stadhuis al vroeg een groot gebouw waarin gevestigd waren de lakenhal of het gewandhuis, de vleeshal en het broodhuis.³ Ad van Drunen heeft dit gebouw, dat uit meerdere onderdelen bestond, grondig onderzocht.⁴ Het was van de hertog en maakte deel uit van zijn domein Orthen. Over de inrichting van dit domein is overigens niets bekend. De achterliggende gedachte bij een hal was dat goederen die bestemd waren voor de verkoop op één centrale, door de heer (in dit geval de hertog) aangewezen plaats te koop moesten worden aangeboden. Daar konden zij dan worden gekeurd: laken op kwaliteit, vlees op versheid en brood op kwaliteit en gewicht. De hertog wilde zo greep houden op het economisch leven. Hij kon dan tegelijkertijd een graantje meepikken door belastingen op de verhandelde goederen te heffen.

Naast het huidige stadhuis stond de in 1299 voor het eerst vermelde waag, die ook van de hertog was en waar goederen gewogen kon worden.⁵ De hertog stond in voor het juiste gewicht. De waag was een monopolie, niemand

Eierverkoopster op de Markt. Detail van 'De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch' (anoniem, ca. 1530, coll. Het Noordbrabants Museum, foto SRAL).

anders mocht zo'n instelling exploiteren. Het weegloon was voor de hertog een bron van inkomsten. Deze werden geïnd door de in 's-Hertogenbosch kantoor houdende rentmeester van de domeinen in het kwartier van 's-Hertogenbosch. De waag, later gesplitst in de grote en de kleine waag, bleef tot na 1800 van de domeinen.

In Leuven ontstonden er vanaf 1150 hallen voor de verkoop van vis, vlees, graan en lakens. Van Uytven vermeldt helaas niet waar deze gebouwen lagen.⁶ Zij waren van de hertog. In Breda lag aan de zuidzijde van de Grote Markt, het centrale marktplein, een niet meer bestaand gebouw met beneden de vleeshal en boven de lakenhal. Dit was aanvankelijk eigendom van de heer. Naast dit gebouw lag de korenmarkt. Markt, hal, kerk en school maakten deel uit van het domein Breda, waarvan de burcht het centrum was. Nijmegen had een lakenhal die 54 meter lang was en aan de westzijde van de markt stond. Daaraan lagen ook het stadhuis en de waag.⁷ In Antwerpen lag het vleeshuis in de burcht.⁸ Dit gebouw bestaat nog en is nu een museum. De lakenhal lag naast het broodhuis aan de zuidzijde van de Markt.⁹ Al deze gebouwen waren van de hertog.

De lakenhal

Terug naar 's-Hertogenbosch. De oudste vermelding van de lakenhal dateert van 1287. Jan, kleermaker en zoon van wijlen Jan van Bommel, kleermaker, vestigt dan ten behoeve van Godschalk van Bergen een erfcijs van dertien schellingen Leuvense penningen met als onderpand zijn vak in de lakenhal aan de kant van de kerk van

3 Van Genabeek e.a. (2019) 240-241 en Van Drunen (2006) 42-44.

4 Van Drunen 2006.

5 Camps 1976, nr. 576.

6 Van Uytven 1961, 642.

7 Uitterhoeve 2018, 26.

8 Prims 1929, 166.

9 Prims 1929, 292.

de minderbroeders. Onder een vak mogen we verstaan een afgeschoten compartiment dat eigendom was van een bepaald persoon en voldoende waarde had om te dienen als onderpand voor een geldrente.¹⁰ In 1312 is het een vrouw – Liesbeth, de weduwe van Rudolf genaamd Roosmond – die afstand doet van een vak ten behoeve van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch, de grootste en oudste armenzorginstelling van de stad. De Tafel geeft het vak vervolgens in erfcijns uit aan Aart en Godschalk Roosmond.¹¹ Er wordt dus handel gedreven in deze vakken. Hetzelfde geldt voor de banken in de hierna te behandelen vleeshal.

In 1321 vaardigt het stadsbestuur een verordening uit op de gang van zaken in de hal.¹² Gebleken is dat de oude goede gewoonten ('consuetudines') niet meer door iedereen worden nageleefd. Daarom worden ze op schrift vastgelegd nadat advies is ingewonnen bij de schout, die handelt namens de afwezige hertog. De bepalingen kunnen worden aangepast, maar alleen na advies van twee hertogelijke ambtenaren, de schout en de rentmeester van de domeinen. Laken mag alleen in de lakenhal verkocht worden. Niemand, poorter of buitenstaander, mag in lakens handelen als hij niet eerst lid is geworden van het gilde van de gewandsnijders. Doordat de handel bloeit is er meer ruimte nodig dan de hal bieden kan. Het wordt daarom aan het gilde toegestaan om een huis naast de hal bij te huren, waar ook lakens te koop kunnen worden aangeboden. Bij de opening en de sluiting van de handel wordt een klok geluid.

In 1330 bestaat het ruimteprobleem nog steeds. Hertog Jan III van Brabant bepaalt dan nogmaals dat lakens alleen gesneden en verkocht mogen worden in het gewandhuis.¹³ Op overtreding staat de hoge boete van vijf pond zwarte penningen Tournoois (dat is 1200 penningen) volgens de muntstandaard van omstreeks 1300.¹⁴ Volgens Van den Heuvel, die echter geen bron noemt, wordt de lakenhal kort daarna uitgebreid met de Korte Kameren.¹⁵ De verplichting om lakens alleen te koop aan te bieden in de hal wordt in 1335 verzacht. De hertog verordent dan dat poorters hun lakens aan huis of elders mogen verkopen, mits deze eerst in de lakenhal zijn gekeurd. Alleen op donderdag moeten alle lakens in de hal worden verkocht.¹⁶ De lakenhal wordt daarna steeds minder gebruikt. De ruimte op de begane grond wordt daarom in gebruik gegeven aan de slaggers voor hun vleeshal. In 1471/72 is er geen lakenhal meer. Drapeniers die hun

¹⁰ Camps 1979, nr. 425.

¹¹ THG oorkonde nr. 84.

¹² Van den Heuvel 1946, nr. 8.

¹³ Van Lith-Droogleeveer 1997, 66.

¹⁴ Zie voor de monetaire problematiek: Fierst van Wijnandsbergen 2013.

¹⁵ Van den Heuvel 1948, 224 en Oudenhoven 1670, 15.

¹⁶ Van den Heuvel 1946, nr. 12.

'De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch' (anoniem, ca. 1530, coll. Het Noordbrabants Museum, foto SRAL).

lakens op donderdag willen verkopen, moeten daar maar een huis voor afhuren. In de verordening van 1503 op het 'wolwerck' komt deze bepaling niet eens meer voor.¹⁷ Latere verordeningen op het wolwerk, zoals die van 1403, geven meer ruimte aan buiten de stad gemaakte lakens.¹⁸ 'Vreemde' lakens die in steden met een soortgelijke regulering als in 's-Hertogenbosch zijn gemaakt en als teken daarvan zijn gezegeld, mogen in 's-Hertogenbosch verhandeld worden. De goedkopere lakens uit Weert, Oisterwijk en Vught worden nog geweerd. Op het bekende schilderij van de Bossche lakenmarkt omstreeks 1525 is te zien dat de stoffen in kramen op de markt te koop worden aangeboden. Van Drunen vermoedt dat de

¹⁷ Van den Heuvel 1946, nr. 78 (1471/72) en 102 (1503)

¹⁸ Van den Heuvel 1946, nr. 35.

uitgestalde lakens van linnen waren omdat de linnen-nijverheid toen een bloeiperiode doormaakte.¹⁹ Ik betwijfel dat, omdat linnen bij voorkeur gebleekt werd. Hoe witter het linnen hoe hoger de prijs. Rondom de stad lagen veel weilanden die voor het bleken zeer geschikt waren. De op het schilderij uitgebeelde lakens hebben juist allerlei kleuren. De verordeningen op het wolwerk maken, afgezien van de natuurlijke kleuren wit en grauw, melding van de volgende kleuren: blauw, rood, groen, zwart en paars. De afgebeelde lakens waren dan ook vrijwel zeker wollen lakens.

In Antwerpen ligt de lakenhal naast het broodhuis aan de zuidzijde van de Markt. Het is van de hertog die het oude, te kleine gebouw in 1317 verkoopt aan de stad. Bij de verkoop is inbegrepen het alleenrecht om zo'n hal op te richten. In de hal worden lakens verkocht. Vanouds, zo wordt al in 1291 gezegd, wordt bij loting bepaald wie waar mag staan.²⁰ Over de Bredase lakenhal schreef ik al. In Leuven stoot de hertog de lakenhal in 1311 af, wanneer hertog Jan II de hal voor 200 pond payment jaarlijks aan de stad in erfcijns geeft. De stad verhuurt daarna de stallen en de kramen.²¹

De vleeshal

De eerste schriftelijke vermelding van de vleeshal is van 1310 wanneer een vleesbank wordt verkocht.²² In de hal wordt het vlees gekeurd en te koop aangeboden. Het slachten gebeurt bij de slaggers thuis.²³ De vleeshal is aanvankelijk gevestigd in een gebouw ten noorden van het broodhuis. Thans zijn dit de panden Pensmarkt 13, 15 en 17. In 1419, aldus Van Drunen, nemen de slaggers de benedenverdieping van de lakenhal in gebruik omdat zij meer ruimte nodig hebben.²⁴

In 1420 staat hertog Jan IV aan het gilde van de slaggers toe om de lakenhal, die boven de vleeshal ligt en die men kan bereiken met twee trappen, te repareren. Er is zoveel achterstallig onderhoud dat de hal dreigt in te storten. De slaggers riskeren hun eigen leven. De hertog behoudt zich het recht voor om het gebouw weer in eigen beheer te nemen. Een definitieve regeling komt er in 1465: hertog Philips van Bourgondië geeft dan de lakenhal boven het vleeshuis, met de twee daarbij horende trappen, in erfcijns aan het slaggersgilde, dat op zijn beurt belooft het voortaan op eigen kosten te onderhouden en te voorzien van een hard dak.²⁵ Het gilde wordt daarmee de facto eigenaar van het vleeshuis. Van Oudenhoven meldt dat dit gebouw alleen dient als vleeshal.²⁶ Tot 1810

is dit het domein van het slaggersgilde; daarna dragen de slaggers de hal over aan het stadsbestuur in ruil voor delging van een schuld.²⁷

In Breda draagt de heer de lakenhal met het vleeshuis al eerder over aan de stad. In 1355 geeft Jan I van Polanen het gebouw in erfpacht aan de stad voor een laag bedrag, 5 pond groten payment jaarlijks. Het stadsbestuur verhuurt de vleesbanken daarna aan de slaggers.²⁸ Het Leuvense vleeshuis gaat op een onbekend moment over van de hertog naar de stad. In 1345 is de stad in elk geval eigenaar van dit gebouw.²⁹

Het broodhuis

Op de Bossche Markt stonden tegenover het huidige stadhuis enkele gebouwen. Het noordelijke gebouw op de Markt was het broodhuis. Niet duidelijk is waar dit in 's-Hertogenbosch voor gebruikt werd. Leuven heeft ook een broodhuis. Op de voor niet-Leuvenaren toegankelijke maandagse vrije markt mogen boeren en bakkers van buiten de stad hun brood in dit huis te koop aanbieden. Dit is voornamelijk roggebrood, terwijl de tientallen Leuvense bakkers vooral tarwe en speltbrood bakken. Burgers mogen niet thuis bakken, wel kunnen bakkers bij hen aan huis komen om te bakken.³⁰ Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de burgers in 's-Hertogenbosch geen eigen bakovens hadden.³¹ Wellicht werd in het Bossche broodhuis aanvankelijk alle door bakkers gebakken brood te koop aangeboden en vond daar ook de keuring op gewicht en kwaliteit plaats.

Vanaf 1339 raakt het broodhuis in onbruik omdat er geen behoefte meer aan was. In 1339 geeft de hertogelijke rentmeester het einde van het broodhuis aan de kant van de Orthenstraat wegens een niet-betaalde erfcijns opnieuw in erfcijns uit aan twee Bossche burgers.³²

Dat de vorige erfcijns niet betaald is, wijst erop dat het gebouw zijn functie heeft verloren. In 1373 wordt gemeld dat het voormalige broodhuis leeg heeft gestaan, en dat een poging van hertogin Johanna om het tegen de oude erfcijns opnieuw uit te geven is mislukt wegens gebrek aan belangstelling. Het wordt nu verdeeld in vier 'kameren', waarvan er in 1373 één door hertogin Johanna zelf in erfcijns wordt gegeven. Op de rug van het origineel staat dat het hier om de cameretten gaat.³³ In de verordeningen op het bakkersgilde van 1428 wordt met geen woord meer over een broodhuis gerept.³⁴

19 Van Drunen 2006, 44.

20 Prims 1929, 138, 164-166 en 292.

21 Van Uytven 1961, 8.

22 THG oorkonde nr. 61.

23 Van Drunen 2006, 44.

24 Van Drunen 2006, 44.

25 Van Sasse van Yssel 1902, 226-228.

26 Van Oudenhoven 1670, 16.

27 Van Sasse van Yssel 1902, 229.

28 Cerutti 1956, nr. 211.

29 Van Uytven 1961, 112.

30 Van Uytven 1961, 275-277.

31 Van Genabeek 2019, 424.

32 THG oorkonde nr. 229.

33 THG oorkonde nr. 731.

34 Van den Heuvel 1946, nr. 45.

De korenmarkt

Van de rogge, haver, gerst en later ook boekweit die in de Meierij werden verbouwd, bleef een deel over dat kon worden verkocht en geëxporteerd. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw nam de productie van graan sterk toe.³⁵ Een groot deel hiervan werd in 's-Hertogenbosch verkocht. De stad zelf had veel graan nodig voor haar omvangrijke bevolking en de stad was voor export naar het noorden het meest gunstig gelegen. Holland importeerde al in de veertiende eeuw graan. Anders dan in Breda of Antwerpen lag de Bossche korenmarkt niet aan de Markt, maar op en rondom de Korenbrug. De oudste vermelding van deze brug is van 1284. Er wordt dan een erfcijs gevestigd op een huis met grond voorbij ('ultra') de Korenbrug.³⁶ In de loop der tijd zijn er vaker renten gevestigd op huizen die voorbij/achter de Korenbrug liggen en wel aan de straat die loopt van de Korenbrug naar de poort aan het einde van deze straat. Dit was de latere Sint-Jansstraat met aan het einde de Koepoort.³⁷

Deze ligging lijkt op het eerste gezicht logisch, want hier ligt nog steeds de haven. Archeologisch onderzoek heeft echter aangetoond dat de oudste haven ten noorden van de Markt en de Hoge Steenweg lag. Later, in de dertiende en veertiende eeuw, verplaatst de havenactiviteit zich naar de Uilenburg en de Molenstraat, en na 1350 naar de huidige binnenhaven. Vanaf circa 1450 ligt de 'echte' haven op de plek waar nu de Brede en de Smalle Haven zijn.³⁸ Aan de kop ervan staat de kraan die volgens Van Oudenhoven in 1442 werd opgericht.³⁹ In 1435 wordt het tarief van de kraan voor het eerst bepaald.⁴⁰ Zeilschepen kunnen tot hier komen; verderop is de Dieze alleen bevaarbaar met pleiten. De kraan is stadseigendom, de hertog is hierin geen partij.

De benaming Korenbrug is een duidelijke aanwijzing dat hier al voor 1300 een korenmarkt was gevestigd. De oudste verordening op de korenmarkt die ik kon vinden is van

Scharensliiep aan het werk. Jan A. van Beerstraten, 'Gezicht op de markt te 's-Hertogenbosch', 1665 (Het Noordbrabants Museum, bruikleen gemeente 's-Hertogenbosch).

1476.⁴¹ Door de grote brand van 1463 zijn alle papieren van het korenkopersgilde verloren gegaan. Men verzoekt het stadsbestuur daarom om een nieuwe keur vast te stellen. Deze bepaalt dat koren alleen op donderdag te koop mag worden aangeboden aan de markt voorbij de Visbrug. Daar is het koren te vinden, of een staal (monster) zodat de koper kan kiezen. Tien jaar later is het zo druk met schepen, die allerlei waren aan- en afvoeren, dat een verkeersregeling nodig is.⁴² Kleine schepen geladen met koren, waarvan de masten kunnen worden neergelaten, lossen tussen de Korenbrug en de Visbrug. De grote korenschepen moeten elders lossen en laden als zij de stroom maar voldoende vrijlaten zodat anderen kunnen passeren. Voor het eerst worden de maten van pleiten vastgelegd: maximaal 13,8 meter lang en 58 centimeter diep. De handel in graan vindt in ieder geval al in de zestiende eeuw ook elders in de stad plaats.⁴³ De botermarkt (zie hierna) wordt in de achttiende eeuw verplaatst, omdat deze in weg ligt en er veel karren geladen met graan door de smalle Gevangenpoort moeten rijden op weg naar de Grote Markt.⁴⁴

Twee zaken vallen ons anno 2020 op: de plaats waar graan werd verhandeld was zeer klein en de Binnendieze was niet erg diep. Dit wijst erop dat de hoeveelheden verhandeld graan in elk geval aanvankelijk toch niet zo groot waren én dat het er heel druk moet zijn geweest. Waar nu café-gangers zich verdringen met een glas in de hand, liepen in 1450 kooplieden, boeren en zakken-dragers rond, roepend 'past erop' of 'uit de weg'. Later breidt deze handel zich over de hele stad uit, vermoedelijk omdat er steeds meer graan werd aangevoerd om te worden verhandeld.

35 Kappelhof 2017, 8-11.

36 THG, oorkonde nr. 3.

37 Bijvoorbeeld: THG, oorkonde nr. 50 (24 februari 1307)

38 Van Genabeek 2019, 261-265.

39 Van Oudenhoven 1670, 25.

40 Van den Heuvel 1946, nr. 49.

41 Van den Heuvel 1946, nr. 81.

42 Van den Heuvel 1946, nr. 89.

43 Van den Heuvel 1946, nr. 108 (10 oktober 1509)

44 Van Heurn 1776-1778, IV, 70.

LEGGER
of
Renten Boek
C

van den ARMEN-BLOK van de Vis-Markt.

*O! Stuyt voor het geroep, der Armen, nooit uw coeren,
 . Maar wil hun klaag stem, met medogenheit, aanhooren;
 Verblij hun met een Gif, in d'Akelige nood,
 God loond, altijd dat werk, in Leeven en na Dood.*

Tekening in een legger van inkomsten van het blok van de vismarkt. Duidelijk zichtbaar zijn de stallen waar de vis verkocht werd (bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, 0301, Blok van Vismarkt, inv.nr. 152).

De vismarkt

Van Oudenhoven beweert dat de vismarkt aanvankelijk ten noorden van de Gevangenpoort lag, daar waar de oudste haven was.⁴⁵ De oudste vermelding in oorkonden van deze markt is van 1296 met – alweer – de verkoop van een bestaande erfcijs uit een erf naast de vismarkt aan de overzijde van het water. Dat wil zeggen: ten westen ervan nabij het huis De Rog.⁴⁶ In het bekende huisnamenboekje van Mosmans komen twee huizen met deze naam voor, maar deze liggen in de Krullartstraat en de Hinthamerstraat 187.⁴⁷ De keur van het ambacht van de viskopers uit 1467 bevat geen informatie over de locatie van deze markt.⁴⁸ Er moet veel vis verhandeld en gegeten zijn. De stad lag in een waterrijke omgeving met veel zoetwatervis. Zeevis zoals kabeljauw werd ook aangevoerd. In de grote rivieren wemelde het van zalm. Volgens Van Oudenhoven werd de vismarkt in 1522 vergroot en werden er in 1532 in de Binnendieze twee heuse zalmen gevangen.⁴⁹ De stallen waarop de vis lag waren stadseigendom. In 1664 werden alle stallen op de Visbrug geplaatst. Het ambacht van de viskopers pachtte ze en werd in 1696 tegen betaling van f 1400 zelfs eigenaar ervan.⁵⁰

In Breda lag de vismarkt vanouds aan de haven, daar waar ook de waag en de in 1397 voor het eerst vermelde kraan stonden.

De veemarkt

Een veemarkt moet er al vanaf de stichting van de stad kort vóór 1200 geweest zijn, maar pas in 1464 is er een oorkonde over deze markt. Hertog Philips van Bourgondië geeft dan toestemming om de al bestaande veemarkt te verplaatsen van 19-23 oktober (inclusief marktvrijheid) naar de periode 24 en 25 oktober.⁵¹ Niet vermeld wordt waar deze markt plaatsvond. In 1745 wordt deze markt nogmaals verplaatst naar de eerste vier vrijdagen van november, nog steeds met het gebruikelijke vrijgeleide. Dit tijdstip is gunstiger omdat er in november veel geslacht wordt. De markt wordt dan gehouden op het St. Jacobskerkhof.⁵²

In Breda wordt de veemarkt gehouden op de plaats waar de Veemarktstraat samenkomt met de Sint-Jansstraat. Daar ligt nu een klein plein. Graaf Hendrik III van Nassau, die heer was van Breda van 1504 tot 1538, verplaatst deze markt in 1538 naar een onbebouwd terrein naast het klooster Catharinadal waar veel meer ruimte was.⁵³

45 Van Oudenhoven 1670, 16.

46 THG oorkonde nr. 21.

47 Mosmans 1907.

48 Van den Heuvel 1946, nr. 75.

49 Van Oudenhoven 1670, 16.

50 Van den Heuvel 1948, 226.

51 Sassen 1862-1865, nr. 513.

52 Van Heurn 1776-1778, IV, 76-79.

53 Van Hooydonk 1995, 64-80.

De botermarkt

In de achttiende eeuw neemt de productie van boter in de Meierij toe.⁵⁴ De boerinnen verkopen de boter op de markt, onder andere in 's-Hertogenbosch. Deze wordt volgens Van Heurn vanouds gehouden op de Grote Markt dicht bij de Gevangenpoort. Dit belemmert echter het verkeer, zodat het stadsbestuur in 1743 besluit deze markt te verplaatsen naar de Korte Kameren.⁵⁵ In 1850 wordt het oude vleeshuis verbouwd tot boterhal.

De ontruimde boterhal, direct voor de afbraak in 1932 (bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 0028910).

Weekmarkt

De gewone weekmarkt is iedere donderdag. De eraan verbonden marktvrijheid geldt vanaf woensdag na 12.00 uur tot vrijdag 12.00 uur.⁵⁶ In 1515 is dit nog steeds zo.⁵⁷ Ik vermoed, maar kon daar niets over vinden, dat op deze markt ook groenten en fruit te koop werden aangeboden. In Breda wordt de weekmarkt in 1321 door de heer verplaatst van maandag naar dinsdag. Ook hier geldt een vrijgeleide voor kooplieden.⁵⁸

54 Kappelhof 2017, 38.

55 Van Heurn 1776-1778, IV, 71.

56 SAH, OSA, inv. nr. 3876.

57 SAH, OSA, 35-36.

58 Cerutti 1956, nr. 117.

Jaarmarkten

Voor een jaarmarkt is een vergunning nodig, omdat er bijzondere voorrechten aan verbonden zijn die het voor buitenlandse kooplieden aantrekkelijk maken om ernaartoe te gaan. Het belangrijkste recht betreft de marktvrijheid: op een jaarmarkt kan een koopman niet worden aangehouden wegens uitstaande schulden van andere kooplieden. Ook zijn handelswaar mag om deze reden niet in beslag worden genomen. Deze vrijheid geldt voor een periode aanvangend enkele dagen voor de marktdag tot enkele dagen daarna, en voor een bepaald gebied. In 's-Hertogenbosch is dat het Vrijdom, dat ook een deel van het gehucht Hintham en het kerkdorp Den Dungen omvatte. Alleen de hertog of de lokale heer kan zo'n voorrecht verlenen, want het maakt inbreuk op de in privileges en het gewoonterecht vastgelegde rechtsgang waarin de aanpak van trage of onwillige debiteuren in detail is geregeld. Na 1629 geven de Staten-Generaal na advies van de Raad van State deze vergunningen uit.

Kaart van de stad met aangegeven de plaatsen en gebouwen die in de tekst worden genoemd:

A: Pensmarkt; B: Schapenmarkt; C: Sint-Jacobskerkhof (Sint-Jans Jaarmarkt, Veemarkt); D: Botermarkt; E: stadshaven.

1: Stadhuis; 2: Minderbroedersklooster; 3: Lakenhal/Vleeshuis; 4: Broodhuis; 5: Korte Kameren; 6: Gevangenpoort; 7: Grote en Kleine Waag; 8: Geefhuis (Tafel van de Heilige Geest); 9: Korenbrug (Korenmarkt?); 10: Visbrug (Vismarkt) en 11: Stadskraan (tekening R. Glaudemans).

Van Oudenhoven noemt zeven jaarmarkten:

- Sint-Jansmarkt (22-26 juni)
- Onze-Lieve-Vrouw (acht dagen voor de processie tot acht dagen daarna)
- Sint-Bartholomeus (23-31 augustus)
- Veemarkt (2 januari)
- Sint-Nicolaasmarkt (4-8 december)
- 'Zuymcrckt' (zaterdag voor zondag Reminiscere tot zaterdag voor zondag Laetare)
- Beestenmarkt (zaterdag voor Palmzondag tot Paaszaterdag)⁵⁹

Vanaf 1511 wordt de processie gehouden op de eerste zondag na het feest van Onze-Lieve-Vrouw Visitatie op 2 juli. Zondag Reminiscere is de tweede zondag van de Veertigdagentijd, zondag Laetare de vierde. Palmzondag is de zondag vóór Pasen. De data van twee jaarmarkten waren dus afhankelijk van het tijdstip waarop Pasen werd gevierd. Dat kon (en kan) op zijn vroegst 22 maart en op zijn laatst 25 april zijn. Van Oudenhoven noemt helaas niet de plaatsen waar deze markten gehouden worden.

Over de Sint-Jansjaarmarkt meldt Van Heurn dat hij niet kon vinden wanneer deze was ingesteld, maar wel dat hij eerst plaatsvond op het Hinthamereinde en later werd verplaatst naar Hintham, op het grondgebied van het Vrijdom. In 1744 wordt deze markt ondanks protesten van Rosmalen verplaatst naar het Sint-Jacobskerkhof. Om de markt aantrekkelijker te maken looft het stadsbestuur prijzen uit, namelijk een zilveren roskam, een manenkam en een zweep. Dit wijst erop dat op deze markt vooral paarden worden verhandeld. In het Rivierengebied worden veel paarden gefokt. De behoefte aan deze dieren is groot, ook bij het leger.⁶⁰ In de achttiende eeuw krijgen veel dorpen in de Meierij, tot ongenoegen van 's-Hertogenbosch, van de Staten-Generaal het recht om jaarmarkten te houden. In almanakken worden de data van alle jaar- en weekmarkten opgenomen. Kooplieden trekken met hun spullen van de ene plaats naar de andere en zijn zo het hele jaar aan het werk.

Markten waarover verder niets bekend is

Er moet in 's-Hertogenbosch op grote schaal gehandeld zijn in brandhout, turf en in de achttiende eeuw ook in uit Luik afkomstige steenkool. Verder moet er een markt geweest zijn voor groenten, fruit en noten. Waar deze markten gehouden werden heb ik niet kunnen vinden. Voor de handel in brandstoffen was veel ruimte nodig.

⁵⁹ Van Oudenhoven 1670, 35.

⁶⁰ Van Heurn, 1776-1778, IV, 77-78.

Conclusies

's-Hertogenbosch en de vier steden waarmee is vergeleken, hadden allemaal een groot centraal gelegen plein waar markt werd gehouden. Daar stonden ook hallen die al vroeg een belangrijke rol speelden in de economie. Laken, vlees, brood en andere waren moesten hier worden gekeurd en verhandeld. In 's-Hertogenbosch, Antwerpen, Breda en Nijmegen stonden de hallen aan het centrale marktplein. De Bossche hallen waren ondergebracht in een groot gebouw dat midden op de markt stond. Hieruit ontstond door uitbreiding en verkaveling het nog bestaande marktblok. De hallen waren oorspronkelijk van de hertog of de lokale heer. Zij waren bedoeld om de handel en de productie te controleren en om belasting te heffen. De hertog en de heer droegen de hallen in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw over aan het stadsbestuur. In 's-Hertogenbosch gebeurde dat wat later dan in de andere genoemde steden. De lakenhal verdween zelfs helemaal omdat de handel zich over de hele stad verspreidde.

's-Hertogenbosch beschikte over een gedifferentieerd netwerk van markten: jaarmarkten, waarvan het aantal toenam tot zeven in de zeventiende eeuw, een weekmarkt op donderdag en speciale markten voor vis, koren en boter. Op de Grote Markt werden behalve boter ook stoffen en vermoedelijk ook groenten en fruit verhandeld. De vismarkt en de graanmarkt lagen aan de haven.

Een verkoper heeft zijn waren uitgestald. Jan A. van Beerstraten, 'Gezicht op de markt te 's-Hertogenbosch', 1665 (Het Noordbrabants Museum, bruikleen gemeente 's-Hertogenbosch).

De vismarkt was waarschijnlijk oorspronkelijk ten noorden van de Gevangenpoort en later bij de nieuwe haven, die in het midden van de vijftiende eeuw ontstond door uitdieping en verlegging van takken van de Binnendieze. De locatie van deze twee markten was uitgekiend: op de plaats waar de nieuwe haven zich versmalde en moest worden overgeladen in kleinere schepen, de pleiten. De graanmarkt lag naast de vismarkt, dus aan de haven, hoewel er in de achttiende eeuw ook graan werd verkocht op de Markt. Faciliteiten die de handel bevorderden waren de waag, die eigendom was en bleef van de hertog, en de kraan die door de stad in het midden van de vijftiende eeuw werd gebouwd en geëxploiteerd. Wat verder weg stonden faciliteiten als de stadswisselaar en de makelaardij, die om nader onderzoek vragen. Het doen en laten op markten en hallen was in hoge mate een zaak van gewoonten en aloude gebruiken. Na 1300 werd een deel daarvan op schrift gesteld, maar ongeschreven gewoonten bleven bestaan.

Ton Kappelhof is historicus en sinds 2012 gepensioneerd. Hij werkte van 1992 tot en met 1999 op het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Hij publiceerde veel over de geschiedenis van Noord-Brabant, in het bijzonder over Breda en 's-Hertogenbosch. Een groot deel van zijn werk is te vinden op www.academia.edu.

Literatuur en verantwoording

Archieven

- Stadsarchief 's-Hertogenbosch (afgekort als SAH)
- Oud-Stadsarchief (afgekort als OSA, nummering volgens inventaris Hoekx-Paquay)
- Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch (afgekort als THG)

Literatuur

CAMPS, H.P.H., 1979: Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. Deel I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert).

CERUTTI, F.F.X., 1956: Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda.

DRUNEN, A. VAN, 2006: 's-Hertogenbosch van straat tot stroom.

DIJCK, L.G.C.M. VAN, 1969: Jacob van Oudenhoven (1601-1690), historicus zonder portret, in: *Varia Historica Brabantica*, III, p. 335-388.

FIERST VAN WIJNANDSBERGEN, R., 2013: Ghenge

ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek.

GENABEEK, R. VAN, E. NIJHOF EN F. SCHIPPER met medewerking van anderen, 2019: *Stad op de schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch*.

HEURN, J. VAN, 1776-1778: *Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant*.

HEUVEL, N.H.L. VAN DEN, 1946: *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen*.

HEUVEL, N.H.L. VAN DEN, 1948: *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch voor 1629*.

HOODYDONK, J.H. VAN, 1995: *Graaf Hendrik III van Nassau-Breda en zijn stad 1504-1538*.

KAPPELHOF, A.C.M., 2017: *De sociaaleconomische geschiedenis van Staats-Brabant 1585 – 1795*, gepubliceerd op www.academia.edu.

LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, A.M. VAN, J.G.M. SANDERS EN G.A.M. VAN SYNGHEL, 1997: *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523*.

MOSMANS, J. EN A.G.J. MOSMANS, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch, 1907; herdruk Schiedam, 1973)*.

OUDENHOVEN, J. VAN, 1670: *Silva-Ducis aucta et renata of een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stad van 'sHertogen-bossche, 's-Hertogenbosch*.

PRIMS, F., 1929: *Geschiedenis van Antwerpen II – de XIIIde eeuw (Van de eerste omwalling tot de tweede). Boek 2 De economische orde*.

SASSE VAN YSELT, A.F.O. VAN, 1902: *Het vleeschouwersgilde te 's-Hertogenbosch*, in: *Taxandria* 9 (1902) 193-203 en 220-230.

SASSEN, J.N.G., 1862-1865: *Charters en privilegebrieven berustende in het archief der gemeente 's-Hertogenbosch*.

UITTERHOEVE, W., B. GUNTERMAN EN R. ABMA, 2018: *Nieuwe historische atlas van Nijmegen*.

UYTVEN, R. VAN, 1961: *Stadsfinanciën en stadsekonomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVle eeuw*.

Bronnenonderzoek naar de Bodem van Elde

Nieuw licht op de ontstaansgeschiedenis van deze gemeent

Geertrui Van Synghel

In 1314 werd de Bodem van Elde uitgegeven. Bij de uitgifte werd het grondgebied uitvoerig beschreven. De originele oorkonde is al in de 16^e eeuw verloren gegaan, maar de tekst is overgeleverd. Een recente vondst in het omslag van een register van de Boxtelse schepenbank geeft echter een andere tekst, in het Latijn in plaats van Middelnederlands, korter en met een afwijkende datering. Hebben we hier te maken met dezelfde oorkondetekst die vertaald is of met twee verschillende versies? Hoe kan het dat ze een afwijkende datum hebben?

In de periode rond 1300 gaven de hertogen van Brabant en lokale heren op veel plaatsen in Noord-Brabant tegen betaling een deel van de woeste gronden in gemeenschappelijk gebruik aan geïnteresseerde gebruikers. De aldus gevormde gemeynten waren verschillend van samenstelling: zowel dorpsgemeenschappen, steden en kloosters of een combinatie daarvan kochten één of meer complexen woeste gronden.¹ Een van deze gemeynten betrof het buurtschap Elde, dat thans in de gemeente Schijndel ligt.

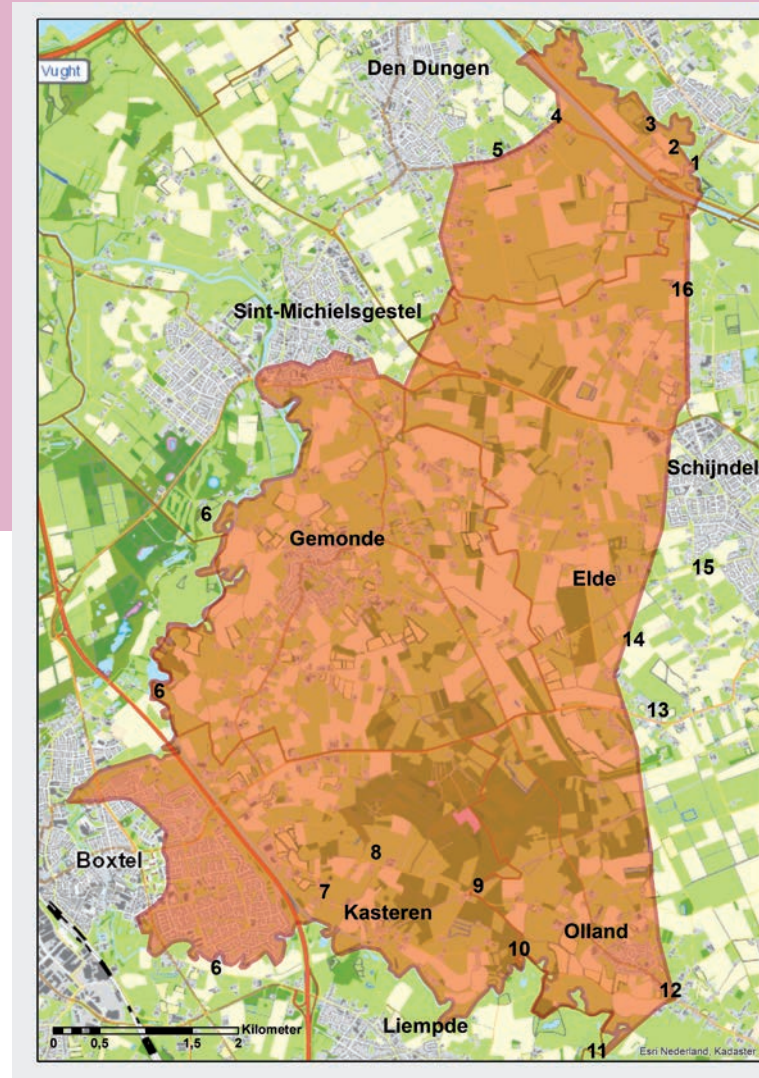
Het toponiem Elde komt voor het eerst voor in een oorkonde van Jan I, hertog van Brabant, die in 1293 oorkondt dat Willem, heer van Boxtel, 'evenveel recht heeft op de grond als op de bomen in het bos van Elde'.² Zo'n twintig jaar later geeft Hendrik Lombard namens de hertog van Brabant de gemene gronden in de Bodem van Elde uit aan een aantal gerechtigden.³ Deze afgebakende, gemeenschappelijke gronden vormden een rechtsgebied, gelegen tussen de vier dorpen Schijndel, Boxtel, Sint-Michielsgestel en Sint-Oedenrode. Vandaar ook de benaming 'De Vier Gemalen'.⁴ Smulders reconstrueerde de Bodem van Elde en omschreef de grenzen als volgt: vanaf de Middelrooise Aabrug (1) langs Assendelft (2) en Zeldenzate (3) en de Spurkstraat (4) tot de waterloop, die op de grens van Den Dungen loopt (5); dan langs de grens van Den Dungen en langs

1 P.C.M. Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong van de dorps-gemeente in het noorden van het hertogdom Brabant', *Noordbrabants Historisch Jaarboek 17-18 (2000-2001)* 72-74.

2 Camps, 602-603, nr. 496: 'tale ius in fundo silve de Elde quale habet in arboribus dicte silve'. Beijers, 46-48.

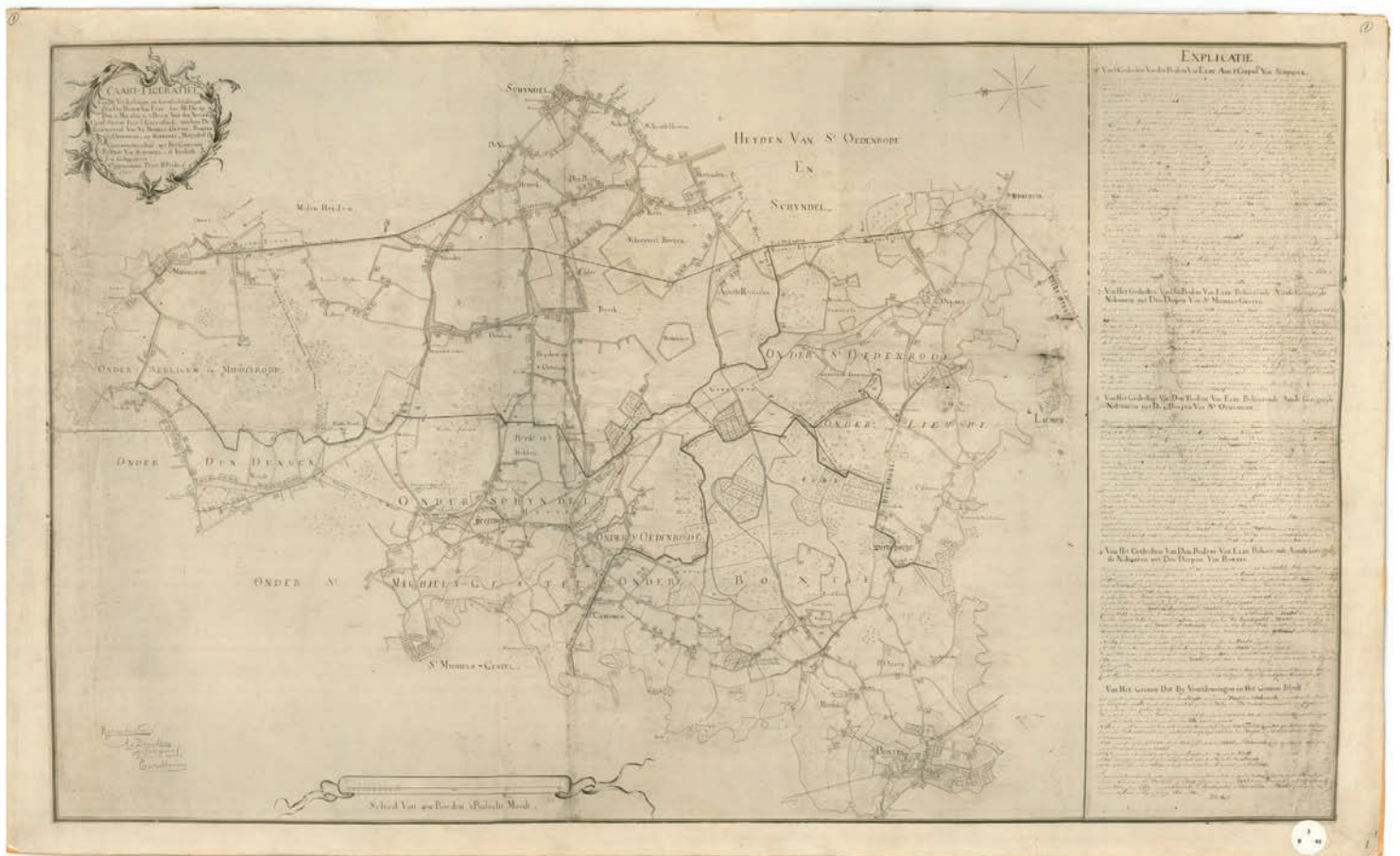
3 Enklaar, 77-80, nr. 46.

4 Voor de gemene gronden, zie Vera, en M. van Asseldonk, *met name* 81-97 en 210-211.

De grenzen van de Bodem van Elde, gebaseerd op een kaart vervaardigd door Martien van Asseldonk voor zijn boek 'Texandria en de oudste heren van Herlaar, Vught en Oirschot' (ter perse, verwacht mei/juni 2021). De cijfers verwijzen naar de beschrijving van de grenzen door Smulders (tekening R. van Genabeek).

de grens van Sint-Michielsgestel naar de Dommel bij het grenspunt met Boxtel; dan langs de Dommel (6) tot dicht bij de kom van Boxtel, dan om die kom heen tot de Dommel ten zuiden van Boxtel; vervolgens langs de Dommel (6) tot de grens van Liempde; dan langs de grens van Liempde (langs de Wedehage (7) en de Hoogstraat (8) en langs de Slophoos (9) tot de Dommel bij den Aker (10); dan langs de Dommel tot den Egelsgraaf (11) (ongeveer het grenspunt tussen Liempde en Sint-Oedenrode);

vandaar langs Houtum (12) en Olland naar Hermalen (13) onder Schijndel (achter de Schrijvershoeve (14) langs, d.w.z. ten westen daarvan); vervolgens noordwaarts langs de Borne (15) en langs de Molendijk (16) tot de Aa en dan weer tot de Middelrooise Abrug. De mensen die oostelijk van de Dommel in Sint-Michielsgestel woonden, waren gerechtigd in de Bodem van Elde. Ook de bewoners van Kasteren waren gerechtigden, aangezien het noordelijk gedeelte van Liempde een onderdeel van de Bodem vormde.⁵ Door deze verspreide ligging waren de gebruikers van de Bodem van Elde zowel onderdanen van de hertog van Brabant, van de heer van Boxtel als van de heer van Herlaar.

Hoewel de Bodem van Elde in 1314 exact afgebakend was, zijn later veel discussies over de begrenzingen ontstaan die in de zeventiende en achttiende eeuw hebben geleid tot het opstellen van verklaringen, de vervaardiging van landkaarten en het plaatsen van grenspalen.⁶

5 F. Smulders, 'Uw eigen mening, Gemonde en de Bodem van Elde (13 juli 1960)'; zie: BHIC, 5229, Collectie Schijndel, inv. nr. 18. Voor een overzicht van de 'becharterde gemeenten', zie: Leenders, https://www.academia.edu/26430748/GEMEYNTENKAART_VOOR_HET_MAAAS_DEMER_SCHELDEGEBIED. De Bodem van Elde is nr. 1042.

6 Zie bijvoorbeeld: BHIC, 5116 Notarissen in Sint-Michielsgestel, inv.nr. 14, Protocollen van attestaties, procuraties en contracten; inv.nr. 14, notarieel protocol van notaris Jan van den Heuvel te Sint-Michielsgestel, 1659-1663, fol.177v-179r: Acte over de Bodem van Elde met verwijzing naar de verkrijgsbrief uit 1314 en de schouwvoeringen in de Bodem, d.d. 25 oktober 1661: 'Eendrachtelijck hebben getuicht, geattesteert ende verclaert waerachtich te sijn dat tussen die vier dorpen, te weten Gestel, Boxtel, Rode ende Schijndel, is gelegen seecker vroente of gemeijnte, genoempt den Bodem van Elde of Vier Gemaelen, bij de voorsaeten van den geerffden in den selven bodem eertijts bii coope vercregen van wijlen hertoge Ian, hertoge van Brabant etc., volgens de carte of verrijchbrieff van date 1314,

Kaart van de verdelingen en grensscheidingen van de Bodem van Elde tussen de plaatsen Schijndel, Boxtel, Sint-Oedenrode en Sint-Michielsgestel door Hendrik Verhees in 1803 (BHIC, 5129 Collectie kaarten en tekeningen van het Streekarchief Langs Aa en Dommel, 3H01).

Verkoop in 1314

Dankzij een oorkonde uit 1314 kennen we de precieze omschrijving van de 'Bodem van Elde', die op het grondgebied van Schijndel, Boxtel, Sint-Michielsgestel en Sint-Oedenrode lag.⁷ Deze oorkonde van de uitgifte van de Bodem van Elde is weliswaar bij een brand in 1543 verloren gegaan,⁸ maar de tekst is opgenomen in een 'vidimus' (= wij hebben de oorkonde gezien) uit 1375 van Wenceslas en Johanna, hertog en hertogin van Brabant. Ook dit vidimus is thans verdwenen, maar de tekst is in de zeventiende eeuw nog gekopieerd. Dit kunnen we afleiden uit de uitgave van Enklaar, die in 1941 het zeventiende-eeuws afschrift nog raadpleegde in het archief van de gemeente Schijndel.

In deze oorkonde uit 1314 geeft Hendrik Lombard, de

welcke vroente ende gemeijnte altiit is geregeert geweest door acht mannen die men noempt geswoorens van den bodem van Elde.' En ibidem, BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 295, dossier onder de folia 209r-218v, bundel documenten over de Bodem van Elde.

7 Er circuleren twee data ten aanzien van deze oorkonde, namelijk 11 en 13 juni 1314 (11 juni o.m. bij Coenen, 46). De correcte, omgerekende datum van 'in het jair ons Heeren duisent driehondert ende veertien, den donderdaige na den hoogtijd van sinte Barnabe des apostels', is 13 juni.

8 Zie de aantekening in: BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 295, dossier over de Bodem van Elde, fol. 209r-218v.

ontvanger van de hertog van Brabant, de gemene gronden uit aan vier personen: Gerard van der Aa van Boxtel, Lodewijk van der Alsbake, Jan die Heffge Woutersz., bijgenaamd Lange Woutersssen, en Nenneke van Abrugge.⁹ Hij staat hun onder meer toe om keuren uit te vaardigen voor het gebruik van deze grond. Ook Floris Berthout, heer van Mechelen, bezegelt op verzoek van Hendrik Lombard deze oorkonde.

De tekst van de oorkonde uit 1314, zoals uitgegeven bij Enklaar, is geschreven in het Middelnederlands en staat op de datum 13 juni 1314. Wanneer we deze uitgave nader bekijken, dan valt onmiddellijk een aantal vreemde lezingen op in deze Middelnederlandse tekst, zoals de intitulatio¹⁰ op naam van een zekere 'Lambrechts', als ontvanger van de hertog van Brabant, terwijl dat 'Lombards' moet zijn.

Vondst

Terwijl alle auteurs tot nu toe altijd veronderstelden dat de oorspronkelijke oorkonde in het Middelnederlands was opgesteld en gedateerd op 13 juni 1314, is recent een archiefdocument ontdekt dat enige twijfel doet rijzen over de oorspronkelijke voertaal en de datering van de oorkonde van de Bodem van Elde. Het gaat hier om een zestiende-eeuws schepenregister van Boxtel, met op de binnenzijde van de perkamenten omslag een Latijnse tekst die licht vervaagd is.¹¹ Na ontcijfering van het manuscript met behulp van een ultraviolette lamp, bleek het om een tekst te gaan op naam van Hendrik Lombard, ontvanger van de hertog van Brabant, die de grenzen van de Bodem van Elde aangeeft:

'Nos Henricus Lombardus, receptor Brabantie,¹² a loco dicto den Velsgraue usque ad locum dictum Hesselaer, et a loco dicto Hesselaer usque ad¹³ iurisdictionem de Herler ex uno latere et ex alio latere a loco dicto tendente den Velsgraue usque ad bona domini Geerlaci de Busco, militis, sita loco dicto op Hautert, et a dictis bonis dicti Geerlaci usque ad bona quemadmodum fuerunt Henrici de Hermalen et a dictis bonis dicti Henrici de Hermalen

9 'Wij Hendrik Lambrechts (sic), rentmeester van Brabant, doen condit ... dat wij ... die gemeynte, hieronder geschreven, ..., den gemeynen luden ons voors. genedige heeren s Hertogen Gerarden van der Aa van Boxtel. Lodewijcx, geheyt van der Alsbake, Jan die Heffge Woutersssen, geheyt Lange woutersssen, ende Nenneken van Abrugge tot behoef heurs ende allen anderen, willende die voorschreven gemeynte gebruycken, om profijte des voors. heeren hertogen ende sijnre luyden erfelijcken vercocht hebben voor een summe van penn., ... bekennen van denselven in een erfrecht te hebben ende te besitten tot haeren gemeynen gebruyck ende profijte ...'. Zie verder de uitgave bij Enklaar, 77-80, nr. 46, met de foutieve transcriptie van Hendrik Lambrecht in plaats van Hendrik Lombard, als ontvanger van de hertog van Brabant.

10 In de intitulatio maakt degene die de oorkonde uitvaardigt zich bekend.

11 BHIC, 392 Schepenbank Boxtel, inv.nr. 63. Met dank aan F. van Gemert, die mij op deze bron attendeerde. Op de hier geplaatste foto is de tekst beter leesbaar dan in het schepenregister.

12 Hierna gaat de tekst door op de volgende regel.

13 Hierna 'dic' doorgestreept.

Wedehage onder Kasteren, dat in 1314 wordt genoemd bij de omschrijving van de Bodem van Elde (foto auteur).

usque ad Houtem et a loco dicto de Houthem usque ad terminos iurisdictionis de Boxtel et de Herler iuxta viam ibidem tendentem, dictam de Hogestate, et ab eadem usque ad locum dictum Weehage, totam scilicet communitatem infra predictos terminos seu limites continentem, in humido¹⁴ quam [i]n sicco consistentem. Anno M IIIIC quarto decimo, feria quinta post Bartolomei apostoli'.

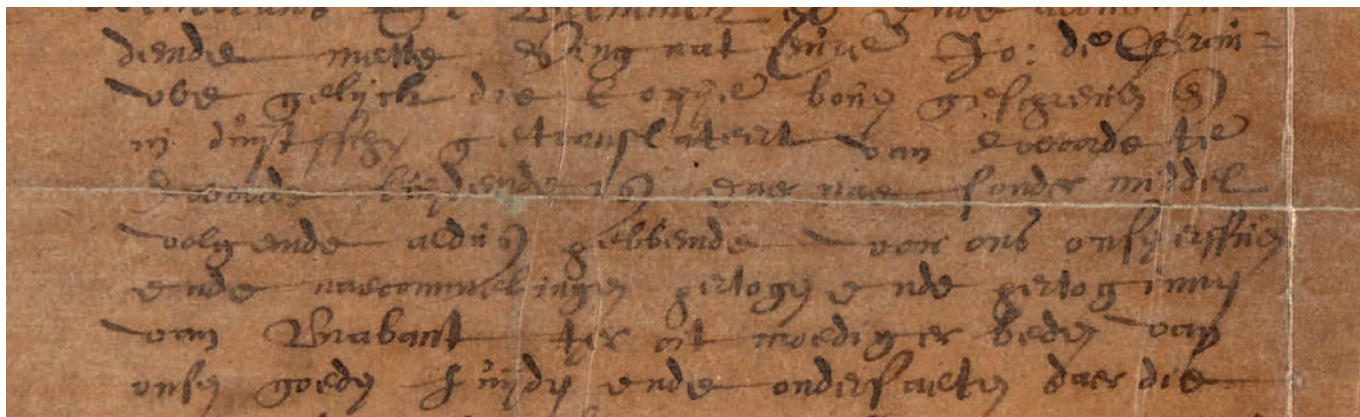
'Wij Hendrik Lombard, ontvanger van de hertog van Brabant, vanaf de plaats genaamd den Velsgrave tot de plaats genaamd Hesselaer, en vanaf de plaats genaamd Hesselaer tot de jurisdictie van Herlaar aan de ene zijde en van de andere zijde van de genoemde plaats strekkend aan den Velsgrave tot de goederen van heer Gerlach van Den Bosch, ridder, gelegen op de plaats genaamd op Hautert, en van de genoemde goederen van de genoemde Gerlach tot de goederen die van Hendrik van Hermalen waren en van de genoemde goederen van de genoemde Hendrik van Hermalen tot Houtem en van de plaats genaamd Houthem tot de grenzen van de jurisdictie van Boxtel en Herlaar langs de weg daar strekkend, genaamd de Hogestate, en van daar af naar de plaats genaamd Weehage, namelijk de gehele gemeenschappelijke grond binnen de voornoemde grenzen en palen omvattend, zowel uit natte als uit droge [gronden] bestaande. Gedaan 1314, donderdag na de apostel Bartolomeus.'

14 Hierna 'sicco' doorgestreept.

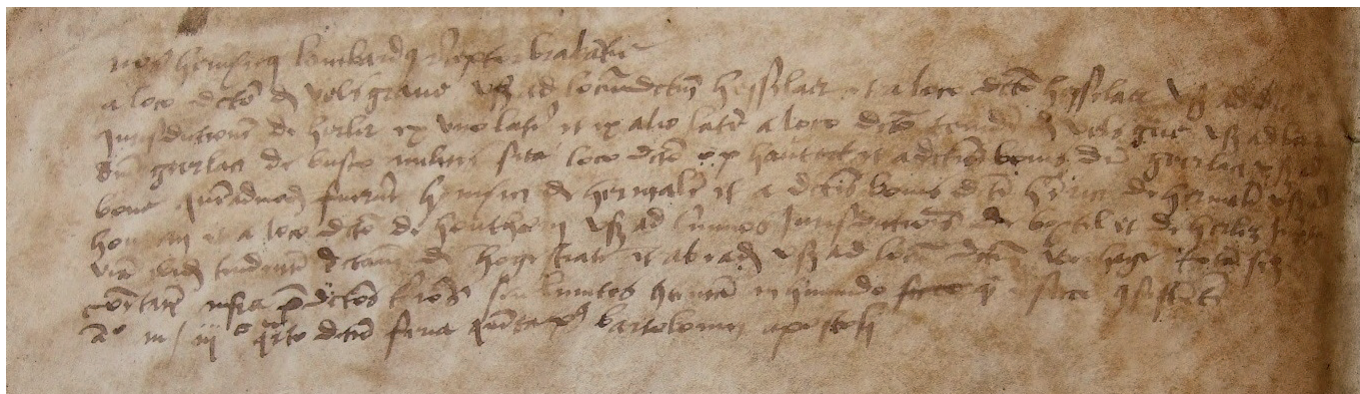
Wenceslas van Bismarck
Johanna van Bismarck
Dorpsbestuur Schijndel

Wenceslas van Bismarck
Johanna van Bismarck
Dorpsbestuur Schijndel
Dit is een afschrift van een
oorspronkelijk document
dat is afkomstig van
de heer Wenceslas van
Bismarck en de vrouwe
Johanna van Bismarck
van Dorpsbestuur Schijndel
in het jaar 1375
Het document handelt
over de verkoop van
land en goederen
aan de kerk van
Schijndel
De verkoop is gedaan
voor een som van
vijftien ponden
en twaalf schellingen
De kerk heeft de
goederen ontvangen
tegen betaling van
de verkoopssom
De heer Wenceslas
en de vrouwe Johanna
hebben de verkoop
gemaakt in aanwezigheid
van de dorpsbestuur
van Schijndel
De dorpsbestuur heeft
de verkoop gereguleerd
en de goederen
aan de kerk overgedragen
De heer Wenceslas
en de vrouwe Johanna
hebben de verkoop
gemaakt in aanwezigheid
van de dorpsbestuur
van Schijndel
De dorpsbestuur heeft
de verkoop gereguleerd
en de goederen
aan de kerk overgedragen

Het begin van het vidimus van Wenceslas en Johanna uit 1375 (BHIC, 5016 Dorpsbestuur Schijndel, inv.nr. 3).

Slotformulering van het vidimus (BHIC, 5016 Dorpsbestuur Schijndel, inv.nr. 3).

De tekst in het omslag van het Boxtelse schepenregister.

Verschillen

Hoewel men dit in eerste instantie niet zou verwachten, blijkt de Latijnse tekst op twee essentiële punten af te wijken van de Middelnederlandse tekstuitgave bij Enklaar.

Ten eerste is de Latijnse tekst onvolledig: in het Boxtelse handschrift wordt enkel de gebiedsafbakening van de Bodem van Elde opgegeven, zonder de daadwerkelijke uitgifte van de gemene gronden. De gebiedsafbakening volgt echter wel - met uitzondering van een toponiem - nauwkeurig de Middelnederlandse tekst, en biedt op twee plaatsen iets meer informatie.¹⁵ Het ontbreken van de twee stukjes tekst in de Middelnederlandse versie zou een fout kunnen zijn bij het maken van het Middelnederlandse afschrift.

Ten tweede bevat de Latijnse tekst als datering 'feria quinta post Bartolomei apostoli' in het jaar 1314, dat is 29 augustus 1314. De Middelnederlandse oorkonde is echter twee maanden eerder gedateerd, op 13 juni 1314.

Het opduiken van de Boxtelse tekst in het Latijn stelt ons voor twee belangrijke vragen: wat is de oorspronkelijke voertaal - de Latijnse of de Middelnederlandse -, en wat is de oorspronkelijke datum van de uitgifte van de Bodem van Elde? Hebben we hier wel te maken met

een en dezelfde oorkondetekst, waarvan de ene in de volkstaal compleet overgeleverd is, en de andere in het Latijn slechts via een kort extract? Zijn er misschien twee verschillende versies uitgevaardigd, een in de volkstaal en een in het Latijn? Maar hoe kan het dan dat ze een afwijkende datum hebben?

Vragen die moeilijk op te lossen zijn, omdat de originele oorkonde met de uitgifte van de Bodem van Elde niet meer bestaat. In een poging om een antwoord te vinden is met behulp van de uitgebreide archiefcollectie van Henk Beijers¹⁶ en via archiefreferenties gezocht naar alle afschriften die nog circuleren van deze oorkonde. Dit in de verwachting dat Enklaar zich op een van deze afschriften zou hebben gebaseerd, én met in het achterhoofd het vermoeden dat de voertaal in één van de afschriften het Latijn zou zijn.

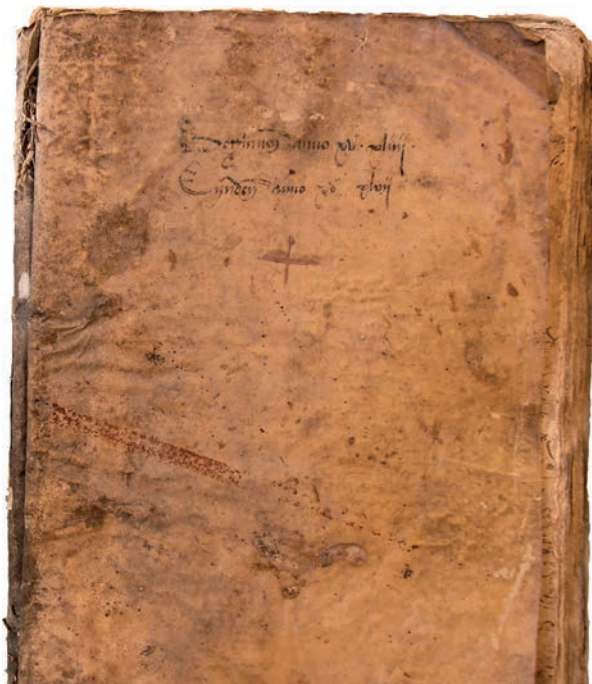
Resultaat van het archiefonderzoek

Het archiefonderzoek resulteerde in de volgende afschriften van en/of verwijzingen naar de oorkonde van de Bodem van Elde:

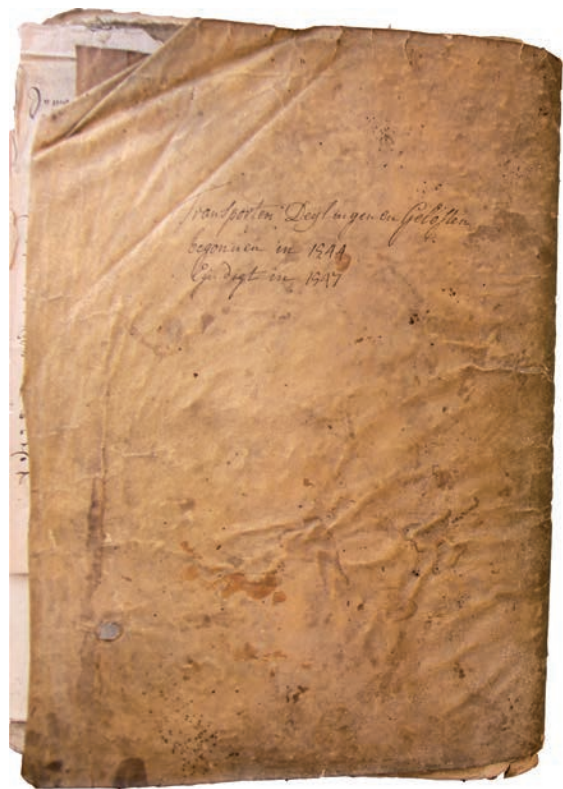
1. Het archief van de Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen leverde inderdaad een afschrift op door notaris

¹⁵ In het Middelnederlands staat 'gelegen van der stede geheyten Op die Houthem', terwijl in het Latijn 'sita loco dicto op Hautert'; na 'usque ad bona quemadmodum fuerunt Henrici de Hermalen' ontbreekt in het Middelnederlands de passage 'et a dictis bonis dicti Henrici de Hermalen usque'; en in het Middelnederlands ontbreekt 'et a loco dicto de Houthem'.

¹⁶ <http://www.henkbeijersarchiefcollectie.nl>. Op deze website zijn door Henk Beijers archiefbestanden ontsloten uit de 14e-19e eeuw, die betrekking hebben op het oostelijk deel van Brabant. Deze collectie vormde bijgevolg een logisch uitgangspunt voor het onderzoek naar archiefstukken betreffende Schijndel en de Bodem van Elde.

Voor- en achterzijde registerband (BHIC, toegangsnr. 392, inv.nr. 63).

J. de Gier, van 18 oktober 1700.¹⁷ Dit afschrift bevat de Middelnederlandse tekst van het vidimus uit 1375, met de datum 13 juni 1314 zoals bij Enklaar, zonder vermelding van een Latijnse versie. Gezien de tekstuele verschillen staat het onomstotelijk vast dat Enklaar dit afschrift niet gebruikt heeft voor zijn uitgave. Opmerkelijk is wel dat deze notaris de correcte naam van de rentmeester weer geeft, namelijk 'Lombarts'. In zijn onderschrift onder het afschrift schrijft De Gier: 'deese copie met een simpele copie door Eijmert Marten Pennincx, geswooren van den Bodem van Elden en wonende te Schijndel, op requisitie van den heere raad en rentmeester generaal der domeijnen van Brabant ... alhier overgebracht met mondeling declaratoir dat de voirs. copie was een afschrift van de origineele chaarte ende selve suppediterende in plaatse van de origineele die uyt hoofde van derselver oudheijd op veele plaatsen onleesbaar was geworden'. Dit maakt duidelijk dat in 1700 het originele charter al zwaar beschadigd was. Met origineel charter wordt hier het vidimus uit 1375 bedoeld.

2. In dezelfde archiefcollectie zit nog een afschrift, dat verwijst naar 'eene kopie der uitgifte van den bodem van Elde berustende onder de oude schriften op het gemeentehuis van Schijndel'.¹⁸ Ook hier weer gaat het om een afschrift van het vidimus met de Middelnederlandse versie, en met de datum 13 juni 1314.

3. De archiefdocumentatie van Henk Beijers leidde ook naar een protocol van de zeventiende-eeuwse notaris Jan

van den Heuvel te Sint-Michielsgestel.¹⁹ Helaas bevatte dit protocol wel een verwijzing naar de uitgifte van de Bodem van Elde, maar niet de tekst zelf. Ook kon uit het protocol niet worden opgemaakt of het om een Latijnse dan wel om een Middelnederlandse tekst ging.

4. Een vierde poging werd ondernomen via een negentiende-eeuws afschrift in het archief van de Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen, maar ook hier staat enkel een verwijzing naar de oorkonde uit 1314.²⁰ Ook hier wordt niet vermeld wat de voertaal van de oorkonde is, zelfs de datum ontbreekt.

5. De vijfde en laatste mogelijkheid bood de Collectie Santvoort,²¹ maar ook in deze in 1732-1736 aangelegde collectie zat geen afschrift van onze oorkonde noch een vermelding van de voertaal.

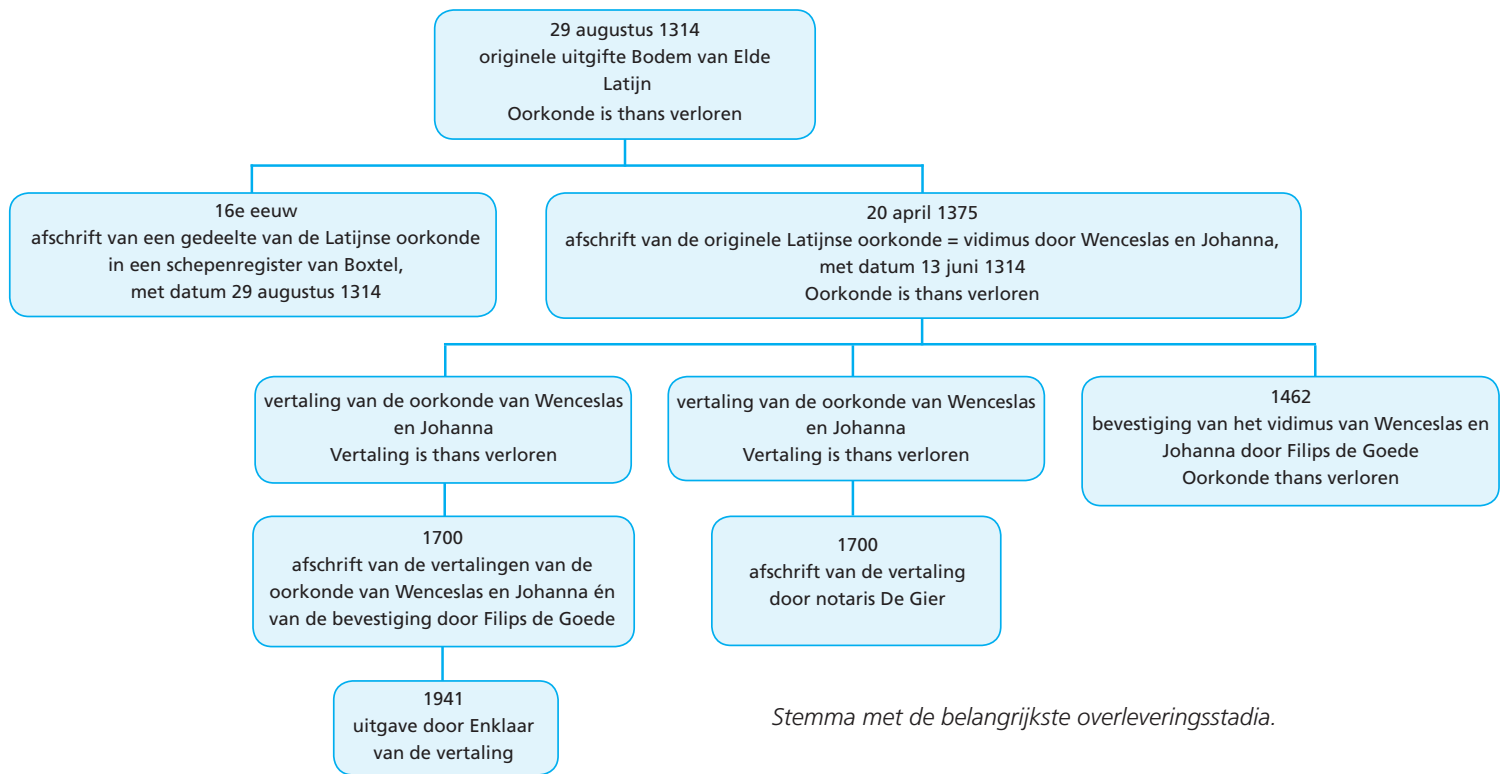
19 BHIC, 5116, Notarissen in Sint-Michielsgestel, inv.nr. 14, notarieel protocol van notaris Jan van den Heuvel te Sint-Michielsgestel, periode 1659-1663, fol.177v-179r: Acte over de Bodem van Elde met verwijzing naar de verkrijgbrief uit 1314 en de schouwvoeringen in de Bodem, d.d. 25 oktober 1661: 'eendrachtelijk hebben getuijcht, geattesteert ende verclaerd waerachtich te sijn dat tussen die vier dorpen, te weten Gestel, Boxel, Rode ende Schijndel, is gelegen seecker vroente of gemeijnte, genoempt den Bodem van Elde of Vier Gemaelen, bij de voorsaeten van den geerffden in den selven bodem eertijts bij coope vercregen van wijlen hertoge Jan, hertoge van Brabant, etc., volgens de carte of vercrijchbrieff van date 1314, welke vroente ende gemeijnte altiit is geregeert geweest door acht mannen die men noempt geswoorens van den bodem van Elde'.

20 BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 305, fol. 5v: 'nog ligt gedeeltelijk onder de iurisdictie van Schijndel een plak ongecultiveerde grond, bekend onder den naam van Bodem van Elde, op den bodem van de Vier Gemalen, welke grond van wegens hertog Jan den tweeden van Brabant door zijnen rentmeester Hendrik Lombaarts erfelijk is verkocht aan'

21 BHIC, 315 Santvoort, inv.nr. 5 (ingebonden afschriften), fol. 94: 'Als geerffden in den voors. bodem bij koop vercregen hebbende van hartoge Jan, hartoge van Brabant, sekere vroente of gemeijnte genaemt de Bodem van Elden ...'

17 BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 295, dossier over de Bodem van Elde, onder de folia 209r-218v.

18 BHIC, 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, inv.nr. 295, dossier over de Bodem van Elde, onder de folia 214r-215r.

Stemma met de belangrijkste overleveringsstadia.

Het speurwerk in de archieven leidde tot de conclusie dat helaas geen van de gevonden afschriften de basis vormde voor de tekstuitgave van Enklaar. Hij had overduidelijk een andere tekst gezien. Bovendien kon geen van de gevonden afschriften en/of vermeldingen uitsluitend geven over het bestaan van een Latijnse oorkondetekst, al dan niet met een afwijkende datum.

Nieuw licht

Hernieuwd onderzoek naar het zeventiende-eeuws afschrift van Enklaar bracht aan het licht dat het BHIC de restanten bewaart van het oud archief van de gemeente Schijndel, dat bij een brand in 1944 verloren was gegaan en/of beschadigd. In dit archief werd alsnog het bewuste afschrift teruggevonden dat door Enklaar moet zijn gebruikt.²² Het gaat om drie losse vellen papier, die bij de brand zwaar beschadigd zijn en bij een restauratie op Japans zijdepapier zijn gekleefd. De aanhef op het eerste blad luidt als volgt: Copije copijen van den charte der gemeijnte die Vier Gemalen van Elde te weten Gestel, Schijndel, Rode ende Boxtel; in dorso op het laatste blad staat: Copijen van den charte des Boodems van Elde. Op deze drie stukken papier heeft eenzelfde scriptor twee oorkonden geschreven: het vidimus uit 1375 van Wenceslas en Johanna, met daarin de oorkondetekst uit 1314 over de uitgifte van de Bodem van Elde; en daarna een oorkonde uit 1462 van Filips de Goede, hertog van Bourgondië, die het vidimus bevestigt. Wenceslas en Johanna zeggen in hun vidimus dat ze de tekst 'des edelmans wilner heeren Floris Berthoudts, heere van Mechelen, stedehouder alsnu des hertochdoms van Brabant, ende

Hendrik Lombaerts, rentmeester des voors. hertochdoms van Brabant, met haere waerachtige segelen (als schein) besegelt, hebben doen oversien ende examineeren', waarop de uitgifte volgt van de Bodem van Elde in de Middelnederlandse versie, met de datum 13 juni 1314. Uit deze passage blijkt dat Wenceslas en Johanna de originele oorkonde van de uitgifte van de Bodem van Elde uit 1314, met de zegels van Hendrik Lombard en Floris Berthout, moeten hebben gezien en onderzocht. Aangezien de gevidimeerde tekst in de volkstaal is, kunnen we niet anders dan concluderen dat het origineel niet in het Latijn was, en niet uitgevaardigd op 29 augustus 1314. Hoewel Enklaar dit afschrift zeker niet foutloos heeft getranscribeerd, toont het variantenonderzoek aan dat hij dit wel degelijk voor zijn tekstuitgave heeft gebruikt.

Oorkonde uit 1462

Onverwacht onthullend is echter het afschrift van de tweede oorkonde op deze drie stukken papier, namelijk de oorkonde van Filips de Goede uit 1462. Deze bevestigt op haar beurt weer het vidimus van Wenceslas en Johanna. In dit zeventiende-eeuws afschrift heeft men de oorkonde uit 1462 wel overgeschreven, maar van het gevidimeerde stuk over de Bodem van Elde enkel de begin- en eindregel in de volkstaal. Men is geneigd om hieruit af te leiden dat de uitgifte van de Bodem van Elde inderdaad in het Middelnederlands was opgesteld. Maar de zeventiende-eeuwse kopiist heeft aansluitend op de slotwoorden van het vidimus geschreven: 'gelijck die copije boven geschreven ende in Duytsschen getranslateert van woerde te woerde luidende is, daernaer sonder middel volgende, aldus hebbende voor ons ...'.

Hieruit blijkt dat de uitgifte van de Bodem van Elde in

²² BHIC, 5016 Dorpsbestuur Schijndel, inv.nr. 3.

het vidimus van Wenceslas en Johanna, dat nu niet meer voorhanden is, aanvankelijk in het Latijn was en daarna in het Middelnederlands vertaald. Het is deze vertaling die uiteindelijk via een aantal zijwegen in alle latere afschriften terecht is gekomen en de oorspronkelijke Latijnse oorkonde geheel uit het zicht deed verdwijnen.

Bartholomeus of Barnabas

Nu het probleem van de voertaal van de oorspronkelijke uitgifte uit 1314 is opgelost, blijft nog het probleem van de verschillende dateringen tussen de Latijnse en de Middelnederlandse versie. Beide dateringen bevatten een dagaanduiding met een heilige. In de Latijnse versie is dit 'feria quinta post Bartolomei apostoli', namelijk 'donderdag na (het feest van) de apostel Bartholomeus'.

De Middelnederlandse versie heeft in de datering 'donderdag na de hoogtijd van de heilige Barnabas'. Gezien de sterk op elkaar lijkende heiligennamen ligt een foutieve lezing van de Latijnse tekst voor de hand en zal de fout hoogstwaarschijnlijk in het vertaaltraject zijn gebeurd. De nieuwe, correcte datum voor de uitgifte van de Bodem van Elde is dan ook 29 augustus 1314, gebaseerd op de Latijnse versie.

Conclusie

Het overleveringsonderzoek naar de oorkonde met de uitgifte van de Bodem van Elde door de rentmeester van de hertog van Brabant (1314) bewijst dat de originele oorkondetekst in het Latijn was. Van deze Latijnse tekst is via het zestiende-eeuws schepenprotocol van Boxtel slechts een kort extract overgeleverd. De complete Latijnse oorkondetekst is in 1375 gevidimeerd door Wenceslas en Johanna, waarna dit vidimus op zijn beurt weer gevidimeerd is door Filips de Goede in 1462. In de zeventiende eeuw zijn de stukken uit 1375 en 1462 opnieuw overgeschreven, niet naar de oorspronkelijke oorkonden, maar naar een vertaling. Dankzij deze vertaling kennen we de gehele tekst van de uitgifte van de Bodem van Elde. De uitgave van Enklaar is gebaseerd op het zeventiende-eeuws afschrift van de vertaling, waardoor ten onrechte de indruk werd gewekt dat de rentmeester van de hertog van Brabant de uitgifte van de Bodem van Elde in het Middelnederlands had uitgevaardigd, op 13 juni 1314. De uitgifte moet echter twee maanden later worden gedateerd, op 29 augustus 1314.

Het gebruik van het Latijn in de oorkonde van de Bodem van Elde sluit aan bij de voertaal in de hertogelijke uitgiften in Noord-Brabant, die nagenoeg allemaal in het Latijn zijn.²³ Van Hendrik Lombard, rentmeester van de hertog van Brabant, zijn in deze regio slechts twee uitgiften

bekend: de Bodem van Elde in 1314, die nu in het Latijn blijkt uitgevaardigd te zijn, en de wildernis tussen Helvoirt en Esch aan de naburen van Esch in 1315.²⁴ Deze laatste is, blijkens de uitgave van Enklaar, in het Middelnederlands. Maar nader onderzoek naar de overlevering van deze uitgifte, die evenals de oorkonde van de Bodem van Elde slechts via een later afschrift bekend is, zal moeten uitwijzen of ook deze oorkonde in het Latijn was uitgevaardigd.

Geertrui Van Synghel is mediëvist en senior onderzoeker van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Amsterdam (KNAW). Zij promoveerde op het onderzoek naar de middeleeuwse stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch en is uitgever van het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant en het Oorkondenboek van Limburg. Sinds 2018 werkt zij met automatische handschrifttherkenning (Transkribus) aan de ontsluiting van de schepenregisters van 's-Hertogenbosch (1366-1811).

Dit artikel is een uitwerking van de casus 'Gemene gronden: de Bodem van Elde' in de Landschapscanon van Het Groene Woud, zie Van Synghel, <http://www.landschapscanonhetgroenewoud.com/casus?canon=13&info=casus&casus=20> (geraadpleegd 12 oktober 2020). De auteur dankt in het bijzonder Martien van Asseldonk voor het ter beschikking stellen van zijn kaartmateriaal.

²³ Zie de uitgiften bij Enklaar. Enklaar heeft weliswaar van een aantal oorkonden de Middelnederlandse versie uitgegeven, maar de editie bij Camps bewijst dat het om vertalingen van Latijnse oorkonden gaat.

²⁴ Enklaar, 101-103, nr. 55, d.d. 23 juni 1315.

Archivalia

's-Hertogenbosch, BHIC, archiefnummer 9 Domeinen, raad en rentmeester-generaal, 1515-1816, inv.nrs. 295 en 305.

's-Hertogenbosch, BHIC, archiefnummer 315 Santvoort, 1629-1803, inv.nr. 5.

's-Hertogenbosch, BHIC, archiefnummer 392 Schepenbank Boxtel, 1393-1811, inv.nr. 63.

's-Hertogenbosch, BHIC, archiefnummer 5016 Dorpsbestuur Schijndel, 1312-1811, inv.nr. 3.

's-Hertogenbosch, BHIC, archiefnummer 5116 Notarissen in Sint-Michielsgestel, 1606-1935, inv.nr. 14.

's-Hertogenbosch, BHIC, archiefnummer 5229, Collectie Schijndel, 1601-2000, inv.nr. 18.

<http://www.henkbeijersarchieffcollectie.nl/>

Editie en secundaire literatuur

ASSELDONK, M. VAN, 2003: De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1831. bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland. Derde reeks (Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact).

BEIJERS, H. ED., 2003: Het Schijndelse landschap. Cultuurhistorische notities rond bodemarchief, landschapsontwikkelingen en historische perceelsnamen (Schijndel).

CAMPS, H.P.H. ED., 1979: Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert) ('s-Gravenhage).

COENEN, JEAN, 2004: Baanderheren, boeren en burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde (Boxtel).

ENKLAAR, D. TH., 1941: Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen (Utrecht).

LEENDERS, K.A.H.W.,

https://www.academia.edu/26430748/GEMEYNTEN-KAART_VOOR_HET_MAAS_DEMER_SCHELDEGEBIED

VAN SYNGHEL, G.,

<http://www.landschapscanonhetgroenewoud.com/casus?canon=13&info=casus&casus=20>

VERA, H., 2014: '... Dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen.' Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000 – 2000 (Woudrichem).

Heiligen in de Broederschapskapel

(1494-1541) Beelden voor de Lieve Vrouwe Broederschap

Ronald Glaudemans

Wanneer in mei 1567 het razernijstof van de Beeldenstorm is neergedaald, kan het opruimen en weer opbouwen beginnen. Naast enkele kloosters heeft vooral de Sint-Jan het zwaar te verduren gehad, en ook de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap is niet aan het geweld ontkomen. Uit rekeningen van de Broederschap blijkt dat de proosten kort na de furie opdracht geven om zestien stenen beelden uit de kapel te restaureren. Omdat in de protestante periode alle middeleeuwse heiligenbeelden uit de Sint-Jan zijn verwijderd, is het interessant om in de rekeningen na te gaan welke heiligenbeelden vanaf 1494 voor de ingrijpend vernieuwde en vergrote kapel zijn vervaardigd.

Als op 22 augustus de Beeldenstorm overslaat naar 's-Hertogenbosch, is de paniek groot. Veel bestuurders slaan op de vlucht of verschansen zich in hun eigen woning.¹ Zo ook de gezwoeren broeders en proosten van de Broederschap. Zij laten een van de rijkste kapellen van de Lage Landen voor wat het is en verbergen zich voor de meute.

¹ De gewelddadige gebeurtenissen die de stad in de zomer van 1566 treffen, zijn door diverse auteurs uit de doeken gedaan. De meest informatieve auteurs als het gaat om het verloop van de beeldenstorm en de naweeën in de Sint-Jan zijn Hezenmans 1877, 86-90 en Mosmans 1931, 419-429.

De Sacramentskapel in de Sint-Jan. Tot 1629 was dit de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap (bron: beeldbank RCE).

De rentmeester van de broeders, Dominicus Beijens, heeft gelukkig de tegenwoordigheid van geest om de met koperen hekken afgescheiden kapel van binnenuit te barricaderen. Met zes ingehuurde soldaten verdedigt hij de kapel met succes, terwijl in de rest van de kerk alles kort en klein wordt geslagen, meubilair en altaren worden verbrand, en gebrandschilderde ramen worden ingegooid.² De schaduw van de nacht wordt gebruikt om uit de gebarricadeerde kapel kostbaarheden, zoals koper-, zilver- en goudwerk, schilderijen, kleine altaren en beelden, in veiligheid te brengen. Deels worden de schatten verborgen in de bouwloods, deels in het veilig geachte stadhuis. Ook het beroemde Mariaretabel van beeldsnijder Adriaen van Wesel, met door Jheronimus Bosch beschilderde luiken, wordt gedemonteerd en vervoerd naar het Onze-Lieve-Vrouwehuis, nu bekend als het Zwanenbroedershuis in de Hinthamerstraat. Ook de stenen heiligenbeelden die in de rijke beeldnissen rond het koor staan, blijkbaar van grote waarde voor de broeders, worden omlaag getakeld en weggevoerd. Schrijnwerker Jan Bolandts wordt achteraf betaald, omdat hij met stadstimmerman Michiel behalve het altaar ook 'de beelden ront omme tchoor heeft aff helpen wynden ende ewech gevuert inde lootzen [de bouwloods] ende in Ons L Vrouwen Huys'.³ Als de storm na zes dagen is gaan liggen, blijkt de broederschapskapel het enige deel van de kerk dat niet is verwoest of geplunderd. Al snel wordt het altaar teruggebracht en weer opgebouwd in de kapel. Ook de heiligenbeelden worden terug in de nissen gehesen. Omdat het altaar het enige is in de kerk dat niet is vernield en ontheiligd, worden de heilige missen in de kapel van de broeders opgedragen.⁴

De tweede golf

Ondertussen is het allesbehalve rustig in de stad en blijft het vuur van ontevredenheid onder de bevolking smeulen. Op 10 oktober slaat de vlam opnieuw in de pan en moet eerst het Predikherenklooster en daarna het Baselaarsklooster eraan geloven.⁵ Wanneer de schilder Joes onder

Twee kalkstenen hoofden van heiligenbeelden, vijftiende of zestiende eeuw. De hoofden werden opgegraven in het noordtransept, dicht bij de Broederschapskapel. Of de hoofden afkomstig zijn uit de kapel en of zij vernield zijn gedurende de beeldenstorm, is onbekend. De hoofden worden bewaard in het depot van de Bouwloods (foto auteur).

de opstandelingen hoort dat de eerder gespaarde broederschapskapel het hoofddoel zal zijn van de volgende golf, haast hij zich naar de Sint-Jan. Omdat hij wil voorkomen dat de door hem bewonderde panelen van Jheronimus Bosch zouden worden vernietigd, waarschuwt hij de koster voor het komende gevaar.⁶ Ternauwernood maar niet zonder schade op te lopen, kan het altaar met het Mariabeeld opnieuw in veiligheid worden gebracht. Voor een evacuatie van de stenen heiligenbeelden is het te laat. Als de beeldenstormers in de kerk komen, wordt het koperen hekwerk rond de kapel al snel opengebrouwen en neemt men bezit van de tot dan intact gebleven Broederschapskapel. De razernij richt zich vooral op het met rijk houtsnijwerk versierde orgel en de banken van de broeders. De beelden worden kapotgeslagen en de gebrandschilderde ramen, waarvan één naar een ontwerp van Jheronimus Bosch, worden ingegooid. Het gaat zelfs zo ver dat de stenen onderbouw van het altaar, de predella, tot de grond toe wordt afgebroken en het lood van de daken wordt geroofd.

Pas in mei 1567 wordt de orde hersteld en kan men beginnen met opruimen en restaureren. Onder de broeders wordt geld ingezameld 'tot refectie [herstel] der orgelen, glasen, houtwerk enz. binnen ons choor (kapel)'.⁷ Pas in 1569 is er voldoende geld om de gebrandschilderde ramen, de 'diverse percken der glasen int choor, die in den geusentijd gebroken ende uitgeworpen waren',

² Hezenmans 1877, 86-87.

³ Hezenmans 1877, 86. Halsema-Kubes 1980, 72; BHIC, ILVB 1566/1567 (geen fol.nr.): 'Item Jan Bolants screynwercker dat hy de taeffel vanden autair van Ons L Vrouwen methen tabernakel aff heeft helpen doen ende de beelden ront omme tchoor heeft aff helpen wynden ende ewech gevuert inde lootzen ende in Ons L Vrouwen Huys beth XXXVIII st noch ses van zynen knechts die geholpen hebben, elcken beth XII st, noch Wynant Janss screijnwercker met zynen knecht oick geholpen daer aff beth XXXV st, noch Michiel de stadt tymmerman vanden vs beelden te helpen affwynden ende ewech te vueren beth XX st tzamen VIII gul V st.'

⁴ Mosmans 1931, 425-426.

⁵ Mosmans 1931, 426.

⁶ Halsema-Kubes 1980, 74-75.

⁷ Hezenmans 1877, 89.

te herstellen.⁸ Het orgel is echter zo zwaar beschadigd dat reparatie niet meer mogelijk is. De broeders zijn gedwongen om de bekende Bossche orgelbouwer Nicolaas Niehoff opdracht te geven om een geheel nieuw orgel te bouwen. De kostbaarheden en kleine altaren die in het Lieve-Vrouwe-huis waren opgeborgen, worden weer naar de kapel overgebracht en alle 'ornamenten die voor de geusen opt stadhuys gevluucht waren' vinden ook weer hun weg terug naar de oorspronkelijke plek in de kapel.⁹ Het grote Mariaretabel wordt weer opgebouwd, maar de polychromie van de gesneden onderdelen van het gedemonteerde altaar heeft forse schade opgelopen gedurende beide evacuaties. De schilder Dirck Jansoen wordt door de broeders 'betaelt voer allen zijn blauwe verwe [verf], gout verwe, swartte verwe, grauwe verwe, voer menije [menie], ende lijaet olije, ende dat hij die gestoffeerde [beschilderde] beelden die uijtermaten aende draperijen [kleding] ende handen ende vingeren ende aensichten [gezichten] van verwe zeer gequetst waeren te versien [te herstellen]'.¹⁰ Jansoen werkt daarnaast ook het verguldsel van het houtsnijwerk bij.

8 Hezenmans 1877, 90

9 Hezenmans 1877, 89.

10 BHIC, ILVB 1567/1568, fol. 36v. Zie ook: Hezenmans 1877, 89.

Heiligen lijmen

De schade als gevolg van de vernielingen die werden aangericht gedurende de tweede golf van de beeldenstorm aan de voortijdig terug geplaatste stenen beelden moet aanzienlijk zijn geweest. Dit blijkt uit een overeenkomst tussen de proosten van de Broederschap en een steenhouwer met de naam Joseph. De rekeningen van de Broederschap vermelden in het boekjaar 1567/1568 dat 'die proesten overcomen [overeengekomen] zijn met Joseph den steenhouder om te restaureren XVI steenen beelden te weten die sijbillen en de propheten staende in onser Lieven vrouwen choere [koor, kapel] ende hebben die voers. Josephen daar voer geloeft XI daelder t stuck van XXX st. [stuivers]'.¹¹ Uit deze overeenkomst blijkt dat alle zestien stenen heiligenbeelden in de grote beeldnissen tegen de steunberen van de kapel tijdens de tweede storm zijn vernield of beschadigd. Het vervolg van de rekening onthult een en ander over wat dat herstellen van de beelden precies inhoudt. De heiligen blijken te worden gelijmd met steenlijm, want de proosten betalen anderhalve stuiver aan 'Josephen steenhouder als noch om stoff

11 AEH, aantekeningen Jan Mosmans, rek. 1567/1568, z.n. Glau demans 2017, 316.

De Broederschapskapel, nu Sacramentskapel, werd tussen 1478 en 1494 aan de noordzijde tegen de kerk gebouwd (foto auteur).

te coopen daar hij steenlym aff gemaect heeft'. Gelet op het forse bedrag dat Joseph per hersteld beeld ontvangt, zal hij ongetwijfeld allerlei onderdelen van de beelden opnieuw hebben moeten hakken alvorens het weer tot een geheel kon worden gelijmd. De werkzaamheden aan de loodzware beelden vinden plaats in de bouwloods bij de kerk, wat blijkt uit een rekening van dezelfde boekjaar, wanneer de Broederschap 'Jan van Peer carman' betaalt 'van dat hij allen die steenen beelderden met zynen pert ende straetwagen uuijt der loedsien [bouwloods] tot in onser Liever vrouwen choore gevuerd heeft'. Voor het terugplaatsen van de zware beelden worden de in de bouwloods werkzame steenhouwer Michielen van Aersum en steenhouwer Philips van Namen betaald. Bij de restauratie van de stenen beelden in de loods was ook de eerder genoemde schilder 'Dirck Janssoen maelder' betrokken.¹² Behalve voor het restaureren in het broederschapshuis van het polychrome houtsnijwerk aan het Mariaretabel, werd hij door de broeders betaald voor het reinigen van 'alle die grootte [houten] beelden staende inde loedsen vanden stoff gesuivert ende gewassen ende gestopt'. Het herstellen van polychromie, zoals bij het altaar duidelijk beschreven, wordt bij de stenen beelden opmerkelijk genoeg niet genoemd. Hieruit kan worden geconcludeerd dat in tegenstelling tot wat gebruikelijk is, deze grote heiligenbeelden niet zijn beschilderd.

Iconografie van de kapel

De kapel van de Broederschap is in 1494 'gewijdt in de eere van onser liever Vrouwe, St Jan, St Anna en Maria Magdalena'.¹³ De beelden van deze vier patroonheiligen stonden al lang voor dit jaar in de kapel. Vanzelfsprekend is er het vanouds vereerde Mariabeeld, dat is opgenomen in het grote broederschapsaltaar dat meerdere keren wordt vernieuwd en uitgebreid.¹⁴ Een beeld van Sint-Jan (Johannes Evangelist) wordt door de jaren heen meermaals in de rekeningen van de broeders genoemd. Het beeld van Maria Magdalena was al in 1387/1388 in de kapel aanwezig. In dat boekjaar ontvangt meester Jan den Maelre drie guldens voor het 'verluchten van ons tafel [retabel] daer Marien Magdalenen beelt in staet'.¹⁵ Omdat het hier niet om het hoofdaltaar gaat, is het duidelijk dat er in die periode ten minste twee altaren in de kapel staan, gewijd aan Maria en aan Maria Magdalena.

Een derde altaar dat later meermaals in de rekeningen voorkomt, is het Sint-Anna-altaar, de 'Sinte Annen cast', waarin het beeld van de moeder van Maria is opgenomen. In het boekjaar 1430/1431 beschildert en verguldt Jan van Aken de Sint-Anna-kast, het hemelsel [baldakijn] en toebehoren: 'Gegheven Meester Jan van Aken den maelre, van Sente Annen hoir caste, onsen hemelsel met synre toebehoirten, [-] te vergulden, te maken en te stofferen [-]'.¹⁶ Voordat de kapel rond 1494 ingrijpend wordt vernieuwd, zijn er al diverse andere heiligenbeelden geplaatst, zoals in 1447-1448 het beeld van 'den cluserner' (de kluizenaar), vermoedelijk de heilige Anthonius, en het jaar erop het beeld van Christoforus.¹⁷ In 1478/1479 wordt er betaald voor twee pond lood om 'aen die gardynen van sunte Michiel te hangen'. De gordijnen zelf worden ook gerepareerd door Lysken van Helmont.¹⁸ Het is onzeker of het hier om een beeld van Sint-Michael gaat. Het is ook mogelijk dat het gordijn een schilderij of muurschildering heeft beschermd.

Behalve beelden zijn er in de kapel vooral voorstellingen te zien uit het leven van Maria of gerelateerd aan de Mariadevotie. Zo wordt omstreeks 1434 door meester Jan den Maelre op een linnen laken de legende van *Maria Egyptiaca* geschilderd en in de kapel opgehangen.¹⁹ Vijfentwintig jaar later vergoeden de broeders de houtsnijder meester Claes van Scoenhoven 'vander boetscapen onser vrouwen te maken ende te stofferen'.²⁰ Deze 'Maria Boodschap' of Annunciatie is tegen een van de pilaren geplaatst, waarbij de achtergrond zwart wordt geschilderd waardoor het houtsnijwerk beter uitkomt. Een muurschildering in het oudste deel van de kapel is de nog steeds bestaande uitbeelding van 'de boom van Jesse', de stamboom van Maria en Jezus.²¹ Over de gebrandschilderde voorstellingen op de glasramen in de kapel is helaas maar weinig bekend. In elk geval waren de Annunciatie, de geboorte van Christus, de besnijdenis van Christus, 'Onser Vrouwen in die son' (Maria's ten Hemelopneming) en Maria-Magdalena in het glas-in-lood uitbeeld.²²

Vernieuwde kapel

De vergrote en vernieuwde kapel die in 1494 wordt opgeleverd, heeft aan de pilaren bijzonder rijk versierde beeldnissen. De met fraaie baldakijnen bekroonde nissen,

12 BHIC, ILVB 1576/1568, fol. 35v-36. Halsema-Kubes 1980, 74.

13 Hezenmans 1877, 54.

14 De Broederschapskapel was van oorsprong de Mariakapel van de Sint-Jan met een Mariabeeld dat later 'de oude Maria' wordt genoemd. Het beeld werd door de broeders 'overgenomen' toen omstreeks 1380 de verering van 'de nieuwe Maria', het nog altijd in de Sint-Jan aanwezige wonderbeeld van de Zoete Moeder, een aanvang nam. De kapel bij de toren waar het wonderbeeld stond, werd zo de Mariakapel; de kapel van de oude Maria werd de Broederschapskapel.

15 Mogelijk gaat het om de schilder Jan van Leyden, die in deze periode meerdere malen in de rekeningen wordt genoemd. BHIC, ILVB 1387/1388.

16 BHIC, ILVB 1430/1431. 'Meester Jan van Aken den maelre' is de grootvader van Jheronimus Bosch, die ook schilder was. Gerlach 1988, 41.

17 AEH, aantekeningen Jan Mosmans, rek. 1447/1448 en 1448/1449, z.n. Het beeld van de heilige Christoforus stond vermoedelijk schuin boven de toegang van de kapel vanuit het noordtransept.

18 AEH, aantekeningen Jan Mosmans, rek. 1478/1479, z.n.

19 BHIC, ILVB 1433/1434 en 1434/1435. Meester Jan den Maelre is de grootvader van Jheronimus Bosch.

20 BHIC, ILVB 1458/1459.

21 De exacte datering of kunstenaar van deze enorme muurschildering is niet bekend. De 'roede van Jesse' wordt voor het eerst genoemd in de rekeningen over het boek jaar 1422/1423. BHIC, ILVB 1422/1423.

22 Glaudemans 2017, 313-314.

steeds twee per pilaar, bieden plaats aan zestien grote heiligenbeelden die in de jaren erna worden verworven. Zo krijgen de broeders in 1495-1496 twee niet nader beschreven stenen beelden geschonken, die 'staan sullen in onsen choer boven aen die steene pijlerne'. Verder zijn er dat jaar giften voor een nieuw 'groot steenen beeld' van Sint-Anna; het oude beeld zou later worden verkocht. Ook komen er giften binnen voor twee stenen beelden: een beeld van Johannes Evangelist dat bestemd is voor een van de pilaren in het koor, en een beeld van Maria Magdalena.²³ In 1496-1497 en het daarop volgende jaar betalen de broeders twee maal vrachtlon voor in totaal vier stenen beelden bestemd voor de kapel, die per wagen van Antwerpen naar 's-Hertogenbosch worden vervoerd. De 'knaepen inder loedsen' worden vervolgens betaald omdat ze de zware stenen beelden op hun plaats hebben gehesen. Dezelfde post wordt in het volgende boekjaar nog eens opgevoerd, maar dan staat vermeld dat het gaat om de stenen beelden van Sint-Jan Evangelist en Maria Magdalena, die in Antwerpen overeengekomen en vervaardigd zijn voor de Bossche kapel.²⁴ Onder 'uuytgeven van alrehande saecken' vermelden de rekeningen van 1499/1500 de opdracht aan 'Goessens sMaelders huysvroue, van Sinte Barbare te stofferen (beschilderen), gegeven II Rijnsgulden, XIII stuvers'.²⁵ Het is niet waarschijnlijk dat het hier gaat om een van de stenen beelden die in die periode voor de kapel werden geleverd, want van geen van deze beelden is een opdracht voor het polychromeren ervan bekend. Het zal om een houten Barbarabeeld zijn gegaan.²⁶ In 1499/1500 geven de broeders opdracht aan de beeldsnijder Jan van Aken voor het leveren van elf houten beelden 'aen den orgenstoel ende pijlers in Onser Vrouwen choer staende'.²⁷ Vermoedelijk gaat het hier uitsluitend om houtsnijwerk voor de versiering van het orgel.

Adriaen den beltmaker

Helaas vermelden de rekeningen geen maker van de Antwerpse stenen beelden, die ongetwijfeld voor de zestien beeldnissen onder de rijke baldakijnen van de kapel waren bedoeld, en blijft de kunstenaar anoniem. Dit verandert als de broeders in 1500/1501 een vergoeding betalen aan Ariaen Filer, die een engel heeft

²³ BHIC, ILVB 1495/1496. Schenkingen 'tot hulpe van 2 steenen beelden die in onsen choer zullen staan [-] tot hulpe van een beelde van st. Anna [-] voor een steenen stJans Ev. beelt aen een van de pijlerne en van St Maria Magdalena, elck 10 Rgld.'

²⁴ BHIC, ILVB 1496-1499.

²⁵ BHIC, ILVB 1499/1500, fol. 270r (BoschDoc). Hoogstwaarschijnlijk gaat het om een opdracht aan (het atelier van) de schilder Goessen van Aken, broer van Jheronimus Bosch. Schijnbaar handelde zijn vrouw de zakelijke kant van het polychromeren af met de broeders.

²⁶ In de Sint-Jan bleef een gepolychromeerd, houten Barbarabeeld bewaard; het werd in 1866 teruggevonden bij de afbraak van het oxaal, waarin het was verborgen. Of dit het beeld uit de Broederschapskapel betreft, is niet bekend.

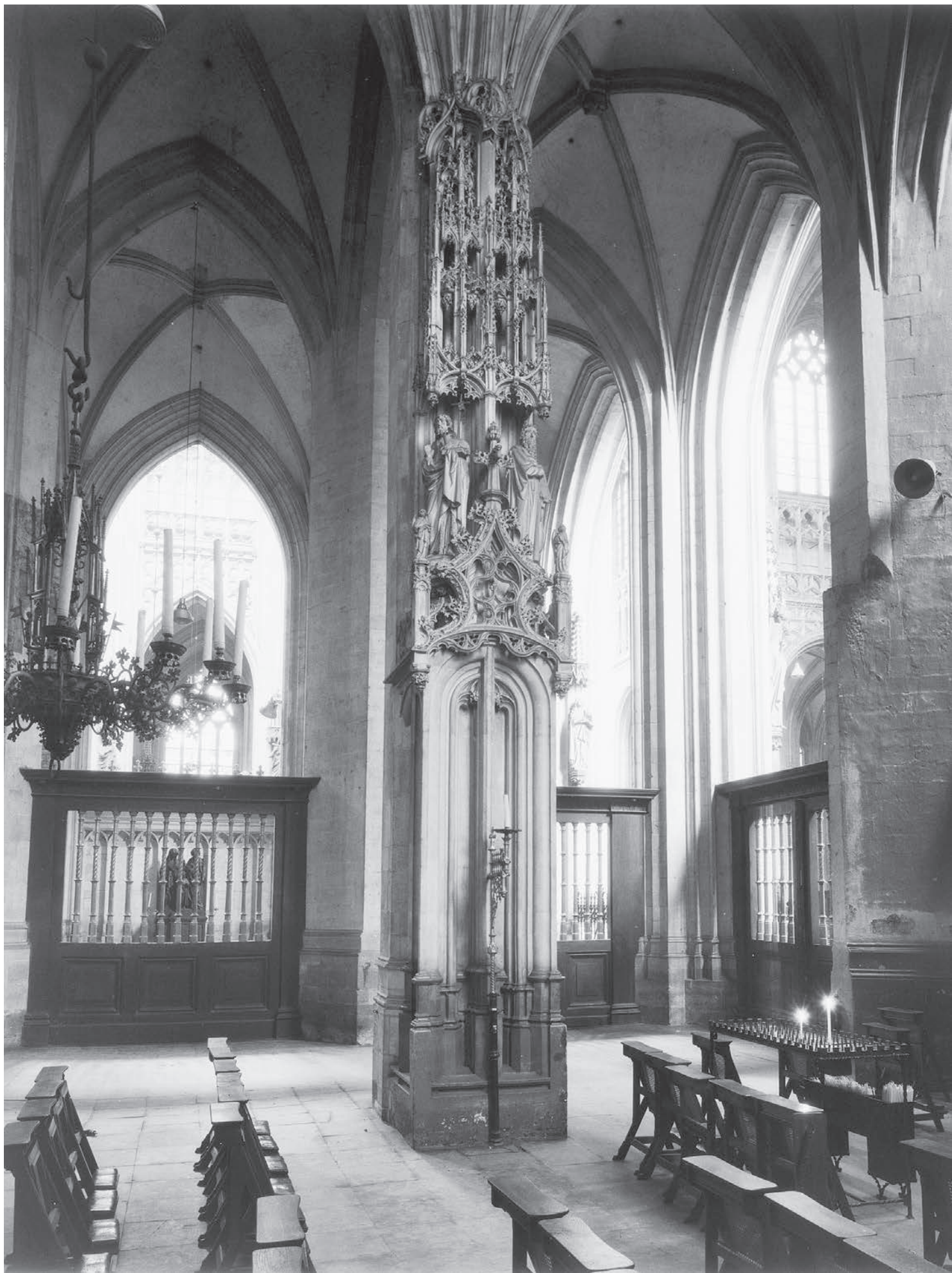
²⁷ BHIC, ILVB 1499/1500, fol. 265v, transcriptie L. Scholten (BoschDoc). De beeldsnijder aan de Markt is Jan Goessenszoon van Aken, neef van Jheronimus Bosch, die zijn atelier had in het huis Sint-Thoenis, nu bekend als de Kleine Winst of het Huis van Bosch.

Het oudere, veertiende-eeuwse deel van de kapel met rechts op de pilaar de muurschildering van 'de Boom van Jesse' (foto Marc Bolsius).

gemaakt en ook nog een engel onder handen heeft. Adriaen 'den beltmaker' genoemd, komt in de rekeningen voor als Ariaen Filer, Adriaen Fioler en als Arien Fioleer, en is mogelijk uit Eindhoven afkomstig. De broeders betalen in 1505-1506 'teergelt' aan 'Ariaan den beltmaker mitsdien hij van Eyndoven te Bosch quam omme tot Antwerpen te trecken om steen te copen'.²⁸ In het boekjaar 1508-1509 werkt hij aan twee beelden van sibillen. Een van deze profetessen heeft een doornenkroon in de hand, want de broeders betalen Adriaen 'van eender profetesse in hare hand hauwende een doren croen.' Twee jaar later worden er twee sibillen geleverd, maar het is niet duidelijk of dat

²⁸ AEH, aantekeningen Mosmans, rek. 1505/1506, z.n. 'Teergelt' is een vergoeding voor verblijf, eten en drank en een bewijs dat hij op uitnodiging van de broeders in de stad was.

Een van de rijk versierde pilaren van de kapel uit 1494, met twee beeldnissen onder baldakijnen (foto RCE).

dezelfde beelden zijn of twee andere.²⁹ In 1512-1513 krijgt Adriaen Fioler opdracht om een stenen beeld te repareren, 'daer hij al gemaect heeft Joseph'. Jacop Colen krijgt dan drie stuivers betaald 'voer loet [lood] daermede tbeelde van Joseph als boven ende die ijseren geesten ingeset zijn'. Tevens betalen de broeders 'meester Jannen Heyns want hij tvoirs. beelte van Joseph ingeset heeft'.³⁰ Er zijn ook beelden van profeten, want de Broederschap betaalt voor het schoonmaken in 1512 'twee knechs vuitten Loedzen die geveecht hebben die profeten in onsen choren [-] ende ook van tween profeten op te setten'. Enkele jaren later is er eveneens sprake van profeten en sibillen als de broeders in 1519/1520 25 stuivers betalen 'voer Xi boerderkens voer die profeten en de sibillen hangende, ende van den voet daer sinte Ypolitus heildom op staet te vergulden'.³¹ Betalingen voor schoonmaakwerkzaamheden in de kapel door 'gesellen' uit de bouwloods geven in de jaren 1536-1538 ook inzicht in de samenstelling van de beelden. Eerst ontvangen de gezellen tien stuivers, omdat zij in 'onze liever vrouwen choer gekert ende gereynicht hebben [-] die steene beelden ende profeten metter croenen'. Een jaar later wordt hen acht stuivers betaald omdat zij 'gereijnicht hebben die zeven beelden metter croenen'.³² Wat met de 'croenen' wordt bedoeld is niet helemaal duidelijk, maar het lijkt niet te gaan om kaarsenkronen. Dat met de 'croenen' geen kaarsenkronen worden bedoeld, is op te maken uit een eerdere betaling in 1508/1509 aan 'Jan Claessen maelder want hij onse lievvrouwe st Anna ende Jesse afgeset heeft mnt [sic.] schilderijen [schilderingen] op de croenen'.³³

In het boekjaar 1540/1541 is vermeld dat er drie beelden in de zuidoosthoek van de kapel worden geplaatst, boven de deur bij het Sacramentsaltaar: 'Item gegeven den gesellen vuytter logijen van die drie beelden te setten boven die duere bij sheijlichs sacraments altaer metten

29 Hezenmans 1866, 32. AEH, aantekeningen Jan Mosmans, rek. 1508/1509 en 1510/1511, z.n. 'Adriaen fioler beltdsnyder van eender profetesse in hare hant hauwende een doren croen voer syn loen dat men hem nae inhoud van eender cedulen bij Vladeracken getekent schuldigh was van elken beelden te betaelen gegeven XIII Rgld.'. Volgens Mosmans stonden de sybillen niet aan de oostzijde van de kapel, maar juist aan de noordwestzijde, tegenover de profeten aan de zuidwestzijde.

30 AEH, aantekeningen Jan Mosmans, rek. 1512/1513, z.n.

31 BHIC, ILVB 1519/1520. AEH, aantekeningen Jan Mosmans, rek. 1519/1520, z.n. In tegenstelling tot wat Mosmans in zijn aantekeningen concludeert, is er geen beeld van de Heilige Hypolitus in de kapel, maar wel een reliekhoudster met een reliek van deze heilige. Op de elf vergulde bordjes die voor de profeten en sibillen hangen, stonden vermoedelijk hun namen vermeld.

32 BHIC, ILVB 1536-1538. AEH, aantekeningen Jan Mosmans, rek. 1536/1537 en 1537/1538, z.n.

33 BHIC, ILVB 1508/1509. Schilder Jan Claessen is dezelfde als die in 1508-1509 het stofferen (polychromeren) van het broederschapsaltaar verzorgt en huurpenningen betaalt aan de broeders voor de huur van 'eenre camer', een atelier aan de Hinthamerstraat. Met beschilderde 'croenen' zouden ook baldakijnen boven de beelden kunnen worden bedoeld (als 'bekroningen'), maar doorgaans wordt daar het woord 'hemelsel' voor gebruikt.

loot dairtoe verbesingt 3 st. 3 oirt.' Vermoedelijk gaat het om houten beelden die op het afscheidingshek worden geplaatst. Het moeten geschonken beelden zijn geweest of oudere beelden in bezit van de broeders, want er wordt alleen betaald voor de plaatsing ervan. Een wat cryptische rekeningpost uit hetzelfde boekjaar lijkt erop te duiden dat er ook een Christusbeeld in de kapel staat: '[-] ende die hant vanden Jhesus anders ende sterker te maken ende noch ons lieve vrouwe oft sint Anna weder aen te maken'.³⁴ Omdat een Christusbeeld verder nergens wordt genoemd, is het aannemelijk dat het hier gaat om het Christuskind op de arm van het Mariabeeld.

Kaarsen branden

Uit de inkomsten voor het branden van kaarsen voor de beelden is een en ander op te maken over de plaats en

Zicht op de zuidzijde van de kapel met de rijke beeldnissen waar oorspronkelijk de mannelijke heiligen waren geplaatst. De huidige beelden stammen uit het einde van de negentiende eeuw (foto RCE).

34 BHIC, ILVB 1540/1541, 'item gegeven Hermannen die Liewe soen van te sonderen eenen grooten pijler die te midden ontstucken was ende dair een gat wederomme in te drijlen ende dan noch beneven twee cleijn pijlerkens te sonderen ende die hant vanden Jhesus anders ende sterker te maken ende noch ons lieve vrouwe oft sint Anna weder aen te maken tsamen 12 st.' AEH, aantekeningen Jan Mosmans, rek. 1540/1541, z.n.

groepering van de beelden in de kapel. Zo melden de kasboeken in 1541/1542 betalingen 'onvangen van twee ongenoempden persoenen omme die vier karssen die voir die vier sebillen staen in onser liever vrouwen choer te doen onstekene ende te doen bernen gelijk die andere karssen staende voir sunt Annen, Maria Magdalena ende sunt Jan [-]'. In hetzelfde boekjaar betaalt Jannen Oems om regelmatig een kaars te branden 'voir sunte Maria Magdalena'. Kort hierop ontvangen de broeders van 'den-selven Jannen' een bijdrage 'van een karse voor Josephen ende Joachim een geheel jair te onstekene alle avont int loff [-] III 1/2 st. [-] ende van de karsse voir sunt Jan evangelist ende babtist ende die andere karssen een half jair heeft ontstoken int loff van elck karss I st III oirt'. Hieruit is op te maken dat de beelden van Johannes de Evangelist en Johannes de Doper naast elkaar staan, tegen één steunbeer, evenals de beelden van Joseph en Joachim. Deze groepering wordt later dat jaar bevestigd als er een gift wordt genoteerd voor het 'karsse uitdoen en ontsteken voir sunte Maria Magdalena; van een karsse voir Joseph en Joachim; vande karsse voir stJan Ev. en Babt'.³⁵

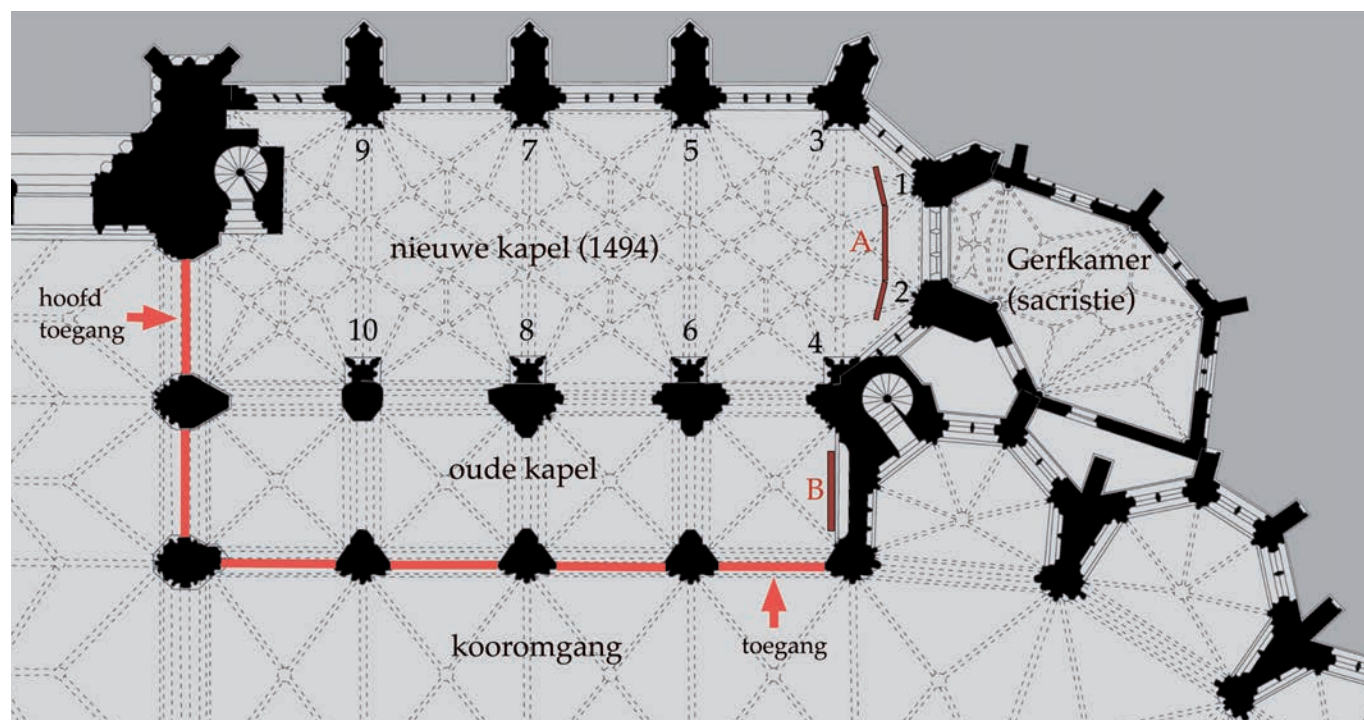
In de opvolgende jaren zijn door de inkomsten voor het branden van kaarsen voor de beelden ook verdere plaatsbepalingen in de kapel te vinden. Zo zijn er in 1542/1543 inkomsten genoteerd voor 'een karsse voer st Mary Magdalena [-] aen die piler aen die noerdsijde. Die kersse voer st Anna aen die noerdsijde. 2 kerssen aen die

suytside, die een voir st Joseph ende Joachim, de ander voir stJan Ev. en Babt'. Het jaar daarop wordt er betaald voor 'die karsse voir St Annen aande noerdesyde', 'voer St Maria Magd aen die pilern aande noerdesyde', 'twee karssen aen die suytsyde, die een Jos de Jood die ander voor St Jan Ev en Babt'. Met 'Jos de Jood' wordt mogelijk het beeld van de profeet Jesaja bedoeld. In 1547 worden inkomsten genoteerd 'van de karssen van Sunte Marie Magdalenen te ontsteken en uyt te doen aen den pylaernen der noertsyde van den choer' [-] die karssen voer sunt Anna aen die noertsyde [-] 'twee karssen aen de suytsyde die een voer sint Joseph ende Joachim, dander voer st Jan evangelist ende st Jan babtist'.³⁶

Boven de toegang van de kapel vanuit het noordtransept stonden volgens verschillende bronnen ook drie beelden die door de broeders werden onderhouden. In 1480/1481 vermelden de rekeningen een gratis schoonmaakbeurt van de drie beelden door 'Aelbrecht van Best voer die iii beelden voer onsen choer staende te wassen ende schoen te maken, dwelc hij onser liever vrouwen geschenck heeft daerom hier niet'. 'Melij's de kercken cnaep', een verder onbekend gebleven steen- of beeldhouwer, vervaardigt in 1489/1490 twee engelenbeelden en een 'Ons Lieve Vrouwe' voor deze plek. Vermoedelijk gaat het ook hier om stenen beelden.³⁷

35 BHIC, ILVB 1541/1542.

36 BHIC, ILVB 1542-1547. AEH, aantekeningen Mosmans, z.n.
37 Glaudemans 2017, 159-161 en 218. BHIC, ILVB 1489/1490.

Plattegrond van de Broederschapskapel met aanduiding van de plaats van de beelden. A: het grote broederschapsaltaar; B: oude plaats van het broederschapsaltaar; 1: twee engelen; 2: twee engelen; 3: Anna en Maria Magdalena; 4: Johannes Evangelist en Johannes de Doper; 5: twee engelen; 6: Joseph en Joachim; 7: twee sibillen; 8: Jesaja en een onbekende profeet; 9: twee sibillen en 10: twee profeten (tekening auteur).

Besluit

Uit rekeningen, inkomsten en uit latere betalingen voor reparaties valt voorlopig op te maken dat alle zestien beeldnissen (twee per pilaar) tussen 1495 en 1512 met stenen beelden werden gevuld. Naast de vermoedelijk houten beelden van Barbara, Christoforus, Anthonius en vermoedelijk Sint-Michael die ook een plek kregen in de kapel, gaat het aan de noordzijde van de kapel om Maria Magdalena, Sint-Anna, twee engelen, een sibille met een doornenkroon en nog drie andere sibillen. Aan de zuidzijde gaat het om de mannelijke beelden van Johannes de Evangelist met Johannes de Doper, Joseph met Joachim, 'Jos de Jood' (waarschijnlijk de profeet Jesaja, Joshua, Jesse) en drie andere profeten die niet met naam worden genoemd. Al deze beelden verdwenen na 1629 roemloos en spoorloos uit de kapel. Met deze zoektocht is al met al meer duidelijk geworden over de weelderige, kostbare inrichting van de fameuze Broederschapkapel in de Sint-Jan.

Ronald Glaudemans is als gemeentelijk bouwhistoricus werkzaam bij Erfgoed 's-Hertogenbosch. In 2017 promoveerde hij op een onderzoek naar de bouwgeschiedenis en bouwsculptuur van de Sint-Jan.

Literatuur en verantwoording

GERLACH O.F.M. CAP, P., 1988: 'Jeronimus van Aken alias Bosch en de Onze Lieve Vrouwe-Broederschap', Jheronimus Bosch, opstellen over leven en werk ('s-Hertogenbosch), 39-54.

GLAUDEMANS, R., 2017: De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur (Zwolle/Amersfoort).

HALSEMA-KUBES, W., 1980: 'Het Maria-altaar voor de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch', Adriaen van Wesel. Een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen ('s-Gravenhage), 34-44.

HEZENMANS, J.C.A., 1866: De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en hare geschiedenis ('s-Hertogenbosch).

HEZENMANS, J.C.A., 1877: De Illustre Lieve-Vrouwe Broederschap in Den Bosch. Ene Historisch-Oudheidkundige Studie (Utrecht).

MOSMANS, J., 1931: De Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch).

Bronnen

Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, archiefnummer 0203, J. (Jan) A.J.A. Mosmans.

BHIC, archiefnummer 1232, Illustere Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch (1291), 1318-2005.

BoschDoc, <https://boschdoc.huygens.knaw.nl/>

Van aanbesteding tot onderhoud

Een historische wandeling door Fort Crèvecoeur

Hans Willems
Bram Steketeer († 2015)

In het vorige nummer van *Silva* werd verhaald over de bouwgeschiedenis van de eerste schutsluis in fort Crèvecoeur (1701-1747). Het bewogen verleden van de schutsluis is daarmee besproken, maar hoe zit het met de rest van het fort? Hoe was het in die periode ingericht, welke voorzieningen waren er en hoe werd onderhoud gepleegd? Op basis van in de archieven bewaarde documenten geven we een inkijk in het fort zoals dat erbij lag in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Het commandeurshuis

De bedrijfsvoering van het fort was de verantwoordelijkheid van de commandant. Het commandeurshuis diende als diens woning. Rond 1700 was dit pand in bezit van de burger Van Walcheren en diens vrouw die er vermoedelijk ook woonden.¹ In de doorgenomen archieven staat weinig vermeld over het huis. Wel is er een tekening van het huis aangetroffen. De geschreven gegevens verwijzen veelal naar (kleine) herstelwerkzaamheden. Tijdens een inspectietocht gemaakt door ontvanger Van Vrijbergen in oktober 1704 was sprake van zware beschadigingen aan het dak, de glazen en vensters.²

Het is onbekend wie begin achttiende eeuw commandant was op het fort. Pas in 1710 wordt duidelijk dat Samuel Ivoij het commando aldaar voerde. Deze Ivoij was een broer van de generaal-major³ van de stad 's-Hertogenbosch, luitenant-kolonel Frederik Thomas Ivoij. In hetzelfde jaar maakte Margareta Ivoij (vrouw of zus?), deel uit van het huishouden van Samuel, daar zij in september een verzoek bij de Commissie langs de Maas indiende betreffende enige reparaties van het commandeurshuis. Het ging hierbij om het maken van

houten blinden voor de ramen en het repareren van de goot en de schoorsteen. Tevens verzocht zij om de levering van een hoeveelheid turf voor de verwarming.

De leden van de commissie stemden in met de reparaties, mits deze niet meer dan 48 gulden kostten.⁴

Het onderhoud van het commandeurshuis is een terugkerend item in de archiefstukken. Af en toe levert dat enige informatie op over de indeling van het pand. Zo is er in het voorjaar van 1714 sprake van schade aan het dak en de zoldering van de achterkeuken als gevolg van harde wind.⁵

Het lijkt erop dat op een gegeven ogenblik de major en commis⁶ van het fort eveneens in het commandeurshuis woonde. Dit valt af te leiden uit een archiefstuk uit 1742 waarin melding wordt gemaakt dat de leden van de Commissie langs de Maas toestemming verlenen aan Dirk Roeleman, de toenmalige major en commis, om een kamer te gebruiken in het commandeurshuis, alsmede een gedeelte van de zolder af te schermen.⁷ Enkele jaren later dient dezelfde Dirk Roeleman een rekwest in met een verzoek om meer woonruimte. Hem werd daarop toegestaan gebruik te maken van een zijkamer op de begane grond die met een deur uitkwam op de gang van de woning waar Roeleman al woonde. Verder mocht hij een klein deel van de tuin van de overleden commandeur gebruiken.⁸

In 1750 was het juist andersom. De commandeur van het fort, kapitein De Witte, had een verzoek ingediend voor het vergroten van zijn woonruimte. Daartoe zou een kamer die in gebruik was bij de major bij de woonruimte worden getrokken. Tegelijkertijd zou er dan een nieuwe kamer voor de major gemaakt moeten worden.⁹

1 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 252, p. 2018v-2019r (28 oktober 1701).

2 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 258, p. 1991r-v (20 oktober 1704).

3 De term major staat vermoedelijk gelijk aan de term 'plaatsmajoor' (in het frans: 'major de place'). Dit was de aanduiding voor een niet-commanderende hoofdofficier in een garnizoensplaats of vesting met administratieve taken belast.

4 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1645, p. 39v-40v (september 1710).

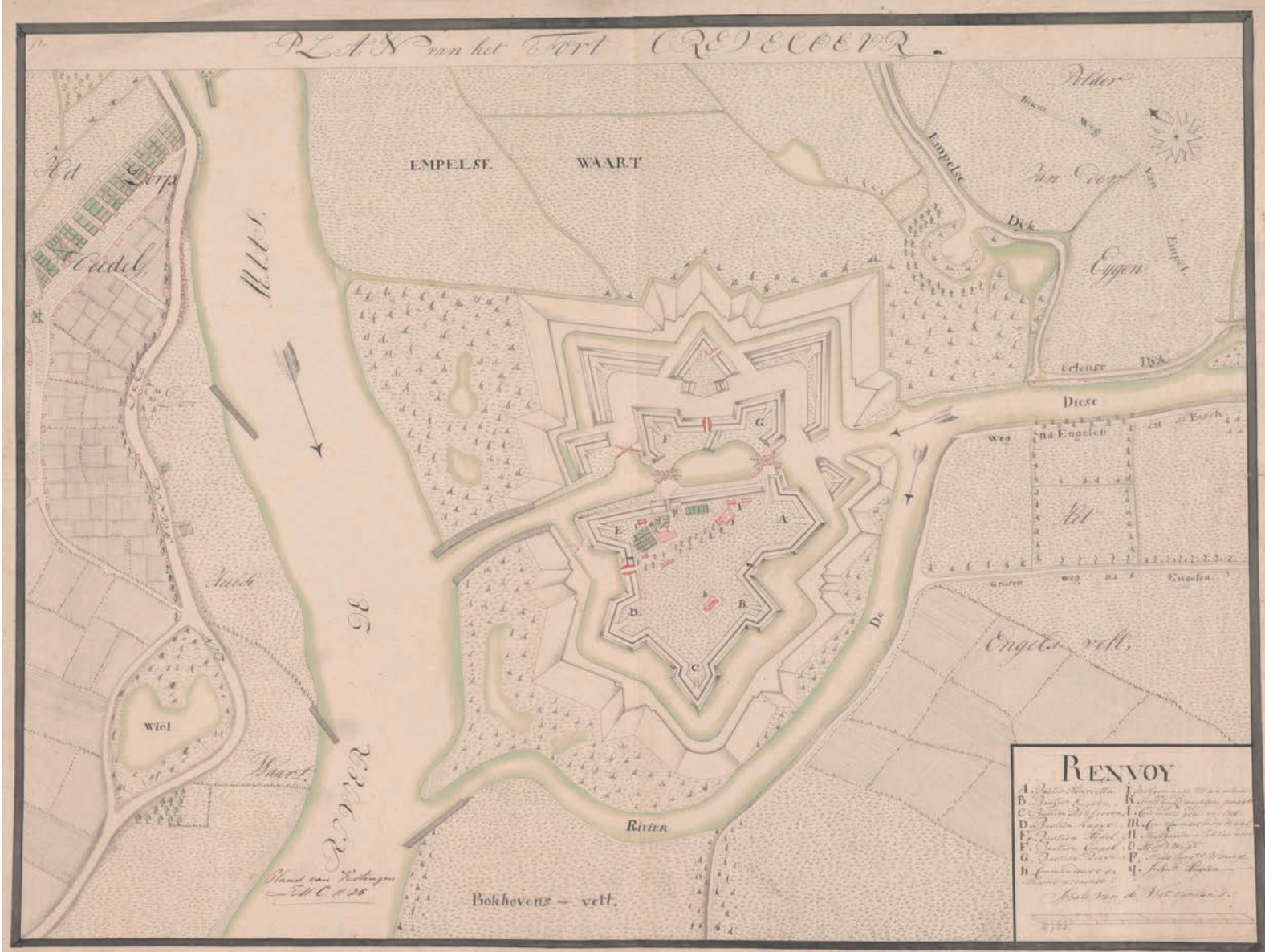
5 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1646, p. 30r-v (maart 1714).

6 Major en commis: een (lagere) administratieve functie binnen het leger.

7 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 338, p. 782r-v, (30 november 1742).

8 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 17v-18r (augustus 1744).

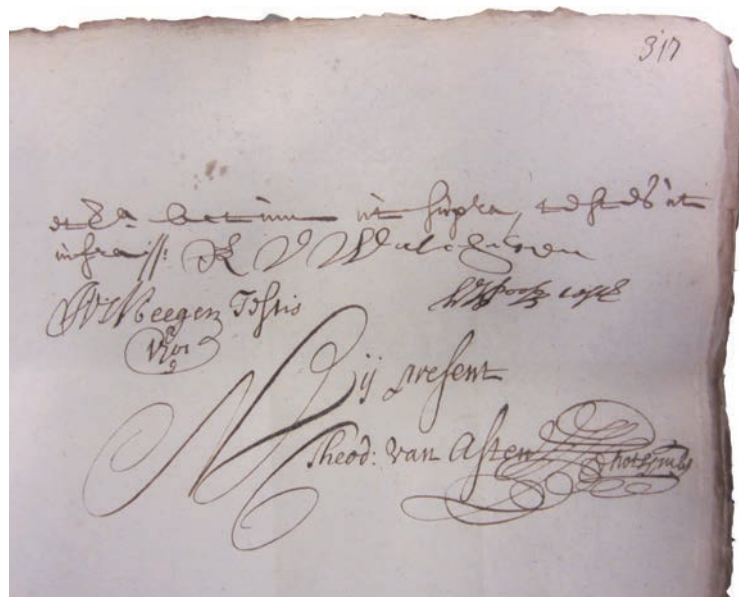
9 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 25r (augustus 1750).

Plattegrond van fort Crèvecoeur uit 1749 (bron: Nationaal Archief, Plans van Vestingen, inv.nr. H394).

Het (voormalige) kerkgebouw

De eerste vermelding van een kerk op het fort Crèvecoeur dateert van 15 juni 1637. In de Bossche stadsrekening wordt melding gemaakt van een toelage voor het opmaken (inrichten) van de kerk en het schilderen van een glas met het stadswapen ten behoeve van die kerk.¹⁰ In het rampjaar 1672 viel het fort in handen van Franse troepen. Toen deze zich in 1673 moesten terugtrekken, werd het fort grotendeels vernield, met uitzondering van de kerk. Voor zover bekend bestond de bebouwing op het fort in 1701 louter uit een kerkgebouw en het commandeurshuis, bewoond door Van Walcheren. In de achttiende eeuw had dit kerkgebouw geen religieuze functie meer. Het werd vooral gebruikt voor de opslag van materialen. Ook de wacht van het fort vond hier een tijdlang onderdak.

Handtekening R. van Walcheren (bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Notarissen met standplaats 's-Hertogenbosch).

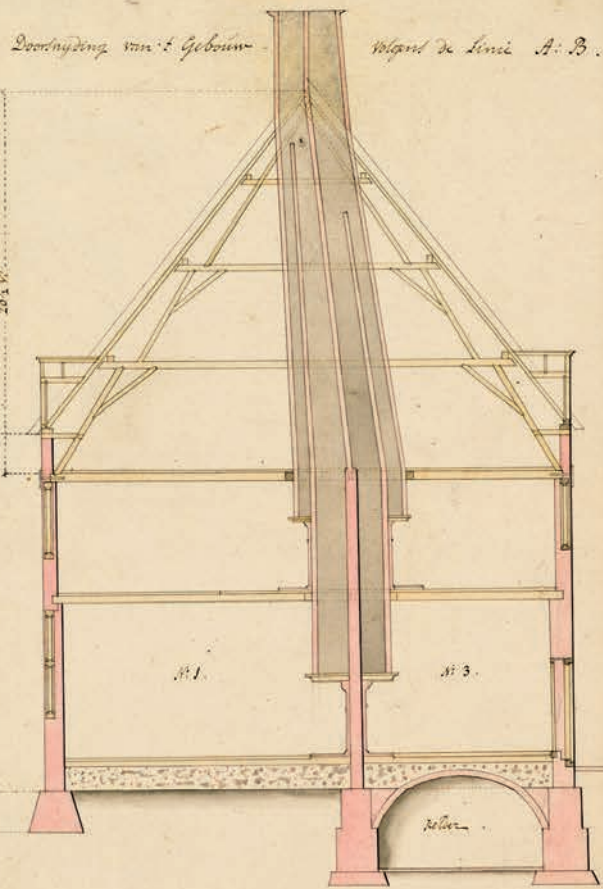
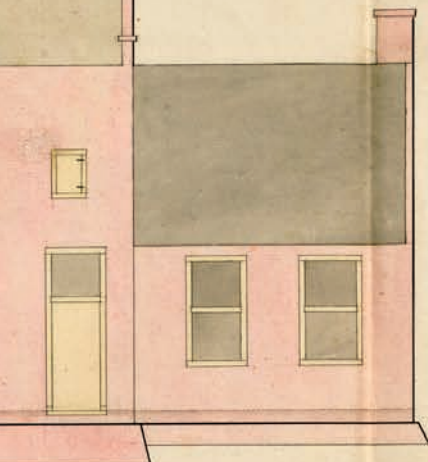
¹⁰ Van Zuijlen, 1865, p. 1405.

Grond Stand en Profiel Teekeninge van de Commandeur en Majoor's
Wooninge op het Fort Crèvecoeur, soo als zulke zich thans bevinden. A: 1769.
Explicatie

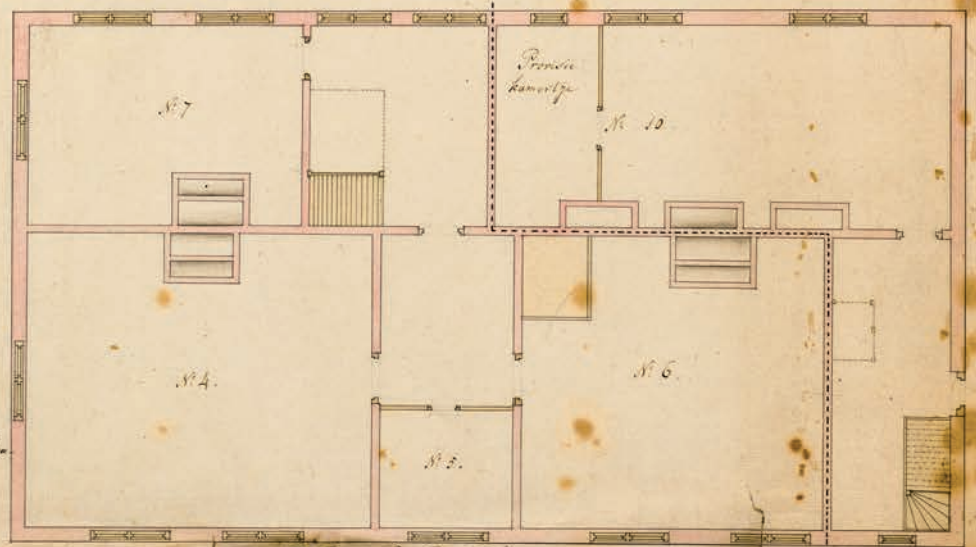
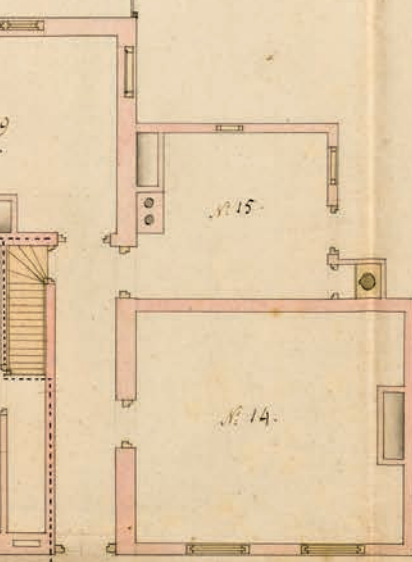
- N° 1 Voor kamer
2 2^e kamer
3 1te Saal
4 Keuken
5 Was huysje
- Deurkamer
van den lemaait

- N° 4 Voor kamer
5 Voetstapen kamer
6 Kinder kamer
7 Slaap kamer
- boven kamer
van den lemaait

- N° 8 Kinder kamer
9 Keuken
10 Voor kamer
11 Was huysje
12 boven slaap kamer
- ouder Wooning
van den Majoor

.13. De laatste getyppelde lijn is de 1te en 2de grond-
teekeninge, want aan het gemelde wooninge
van den andere zijn afgeleiden, alleen het
grote wooninge maar een dak of begroeping.

Plannengeboen
van
C. N° 116

Tweede - grond - teekening

Schied. van 't Batav. Rijk.

Dwarsdoorsnede en plattegrond van de tweede verdieping van het commandeurshuis op Crèvecoeur (1769). Opvallend is dat zich op de eerste verdieping ook een kinderkamer bevond (nr. 10). Klaarblijkelijk woonde de commandant er met zijn gezin (bron: Nationaal Archief, Plans van Gebouwen, inv.nr. C10, rechterdeel van de tekening).

Met name tras¹¹ en hout werden in de kerk opgeslagen. Op een gegeven ogenblik werd de opslagfunctie vergroot middels de aanbouw van een afdak aan de zijkant van de kerk. Tijdens een inspectietocht eind 1704 werd geconstateerd dat de kapel (lees: kerk) dringend ondersteund diende te worden. Zij stond namelijk op instorten.¹² In 1707 kwam de toestand van de kerk opnieuw aan de orde. De leden van de Commissie langs de Maas maakten melding van het feit dat de cement die in de kerk lag opgeslagen, was 'uitgelopen' en meer en meer tegen de muren van de kerk drukte. Met als gevolg dat de muren begonnen te wijken en het gevaar bestond dat een zijmuur van de kerk zou instorten.¹³

Een dergelijke situatie had zich ook al in 1702 voorgedaan toen de tras nat was geworden, vervolgens uitgehard en tegen de muren van het kerkgebouw was gaan drukken.¹⁴

Eind 1747 werd het oude kerkgebouw omgebouwd tot arsenaal. De werkzaamheden waren aangenomen door de aannemer C. Perdijk voor het bedrag van 3.900 gulden.¹⁵ Overigens diende de kerktoeren eind 1746/begin 1747 als tijdelijk onderkomen voor twee sluiswachtersknechten.

Het corps de garde

Een *corps de garde*, in achttiende-eeuwse archiefstukken geschreven als '*corps de garde*', is een aanduiding voor een centrale post, een gebouw van waaruit schutterijen of andere veiligheidsdiensten hun wachtrondes konden maken. Er waren ruimtes voorzien voor bevelvoerders en eventueel voor andere functies die met ordehandhaving samenhangen, bijvoorbeeld cachotten. Het gebouw wordt later veelal aangeduid met de term 'hoofdwacht'.¹⁶

Terwijl men rond Crèvecoeur bezig was met het realiseren van de schutsluis, begon ook de bouw van een *corps de garde*. Uit de archiefstukken blijkt echter dat de Raad van State daartoe in eerste instantie geen opdracht had

Ruïne kerkgebouw fort Crèvecoeur (foto Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie THA, 0069636, W.M. Engelen).

gegeven. Het was generaal-major Ivoij die het initiatief nam te starten met de bouw.¹⁷ Mogelijk dat de Raad van State hier in eerste instantie niet mee akkoord is gegaan. Het lijkt er immers op dat dit onderkomen pas in de tweede helft van 1704 gereed is gekomen. Op 19 oktober 1704 meldde Cornelis van Vrijbergen dat een nieuw *corps de garde* was gebouwd door aannemer Evert den Admiraal. Deze aannemer gaf de soldaten echter geen toestemming in het gebouw te trekken, voordat het was opgenomen en hij een attestatie had ontvangen. Dat wil zeggen dat hij eerst een schriftelijke verklaring wenste te ontvangen waarin vermeld stond dat het gebouw naar de eisen van het bestek gebouwd was. De leden van de Raad van State gaven daarop 's Lands meester-timmerman Caspar Limberts opdracht het gebouw op te nemen en rapport uit te brengen.¹⁸

Vervolgens lezen we jaren lang niets meer over het *corps de garde*. Totdat eind 1739 de gouverneur van 's-Hertogenbosch, prins van Holstein-Beck, het voorstel doet de wacht op fort Crèvecoeur te versterken en aldaar een officier te stationeren. Hem werd echter medegedeeld dat zich daar geen geschikt *corps de garde* voor een grotere wacht of een verblijf voor een officier bevond. Bij onderzoek door de leden van de Commissie langs de Maas bleek het gebouw waarin de soldaten zich

11 Tras is gemalen tufsteen welke laatste een vulkanisch gesteente is. Vermengt men tras met water en kalk dan ontstaat een harde specie die geschikt is om te metselen.

12 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 258, p. 1991r-v (20 oktober 1704).

13 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1642, p. 19r-20r (maart 1707).

14 NA, Raad van State, inkomende stukken, inv.nr. 647, actum 29 oktober 1703.

15 NA, Raad van State, inkomende stukken, inv.nr. 898, actum 5 september 1747. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 355, p. 676r-v (16 oktober 1747).

16 (<http://nl.wikipedia.org/wiki/Hoofdwacht> (23 november 2014)).

17 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 252, p. 1975v (20 oktober 1701).

18 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 258, p. 1991r-v (20 oktober 1704).

op dat moment bevonden eigenlijk bedoeld was voor het onderbrengen van een officier. Het *corps de garde* van de soldaten was in gebruik bij een marketenter, een handelaar die goederen, waaronder tabak en drank, aan de aldaar gelegerde soldaten verkocht. In dit gebouw was plaats voor meer dan 50 soldaten. De commissieleden stelden voor dat als de gouverneur bleef vasthouden aan het zenden van een sterke wacht naar Crèvecoeur, de commandeur aldaar, Dideriks, de marketenter uit het *corps de garde* zou zetten.¹⁹ Aan het eind van de Oostenrijkse Successieoorlog komt het onderkomen voor de soldaten op Crèvecoeur

19 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1651, p. 82r-v (september 1739).

weer ter sprake. Een periode waarin flink in de vesting 's-Hertogenbosch en de haar omringende forten werd geïnvesteerd. In 1747 werd een houten loods op het fort gebouwd als onderkomen voor de bezetting van circa 140 manschappen.²⁰

In 1749 constateerden de leden van de Commissie langs de Maas dat de schotbalken – die in tijden van nood in de sluizen²¹ moesten worden gebracht om de inundatie te formeren – in de open lucht lagen. Zij droegen de major en commissaris van het fort op deze balken in het grote *corps*

20 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 355, p. 301v (9 september 1747), inv.nr. 356, p. 197r (25 november 1747). In latere archiefstukken werd de loods aangeduid met de term 'loge' (zie onder meer inv.nr. 356, p. 262v en 263v (4 december 1747).

21 Hiermee zullen de damsluizen zijn bedoeld.

Plattegrond van het fort Crèvecoeur daterend uit 1743. Vlak voordat verschillende extra gebouwen op het terrein van het fort zouden verrijzen (bron: Nationaal Archief, Plans van Vestingen, inv.nr. H393).

de garde op te slaan om ze tegen weer en wind te beschermen. Dit corps de garde stond op dat moment leeg.²²

De kazematten

Rond 1735 werd een aantal kazematten op Crèvecoeur gebouwd. Deze zullen gediend hebben voor opslag van materialen. Na afloop van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) werd het kruit uit een van de kleine kruitmagazijnen opgeslagen in een van de kazematten. Blijkbaar was er in deze kazemat geen of te weinig luchtverversing. Dat kon tot gevolg hebben dat het kruit aldaar vochtig werd. Om dit tegen te gaan wilde men wijzigingen aan het gebouw doorvoeren opdat via de deur en de tegenoverliggende vensters voldoende trek ('doorspoeling van de lucht') zou ontstaan. Uiteindelijk werd het kruit overgebracht naar het in aanbouw zijnde nieuwe grote kruitmagazijn.²³

De kleine kruitmagazijnen

Op het fort bevonden zich kleine kruitmagazijnen bedoeld voor de opslag van kruit ingeval van belegering. Deze magazijnen werden gebouwd rond 1735. Aanleiding tot de bouw was vermoedelijk het verloop van de Poolse Successieoorlog (1733-1738).

In het voorjaar van 1735 berichtte directeur-generaal der fortificatiën Hertell dat hij de tekeningen van het kruitmagazijn had bekeken en goed bevonden, met dien verstande dat hij meende dat voor het luchtgat in het magazijn een venster met houten kozijnen moest worden gemaakt, voorzien van een gaas van koperdraad. Hij stelde dat dit gaas zo dicht gevlochten diende te zijn dat er geen muis door kon. De grendels en ringen van dit venster en de dubbele sloten van de deuren dienden eveneens van koper gemaakt te worden.²⁴ Dat hij specifiek voor koper koos, heeft te maken met de eigenschap van dit metaal: als erop

22 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 30v-31r (augustus 1749).

23 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 31r-32r (augustus 1749).

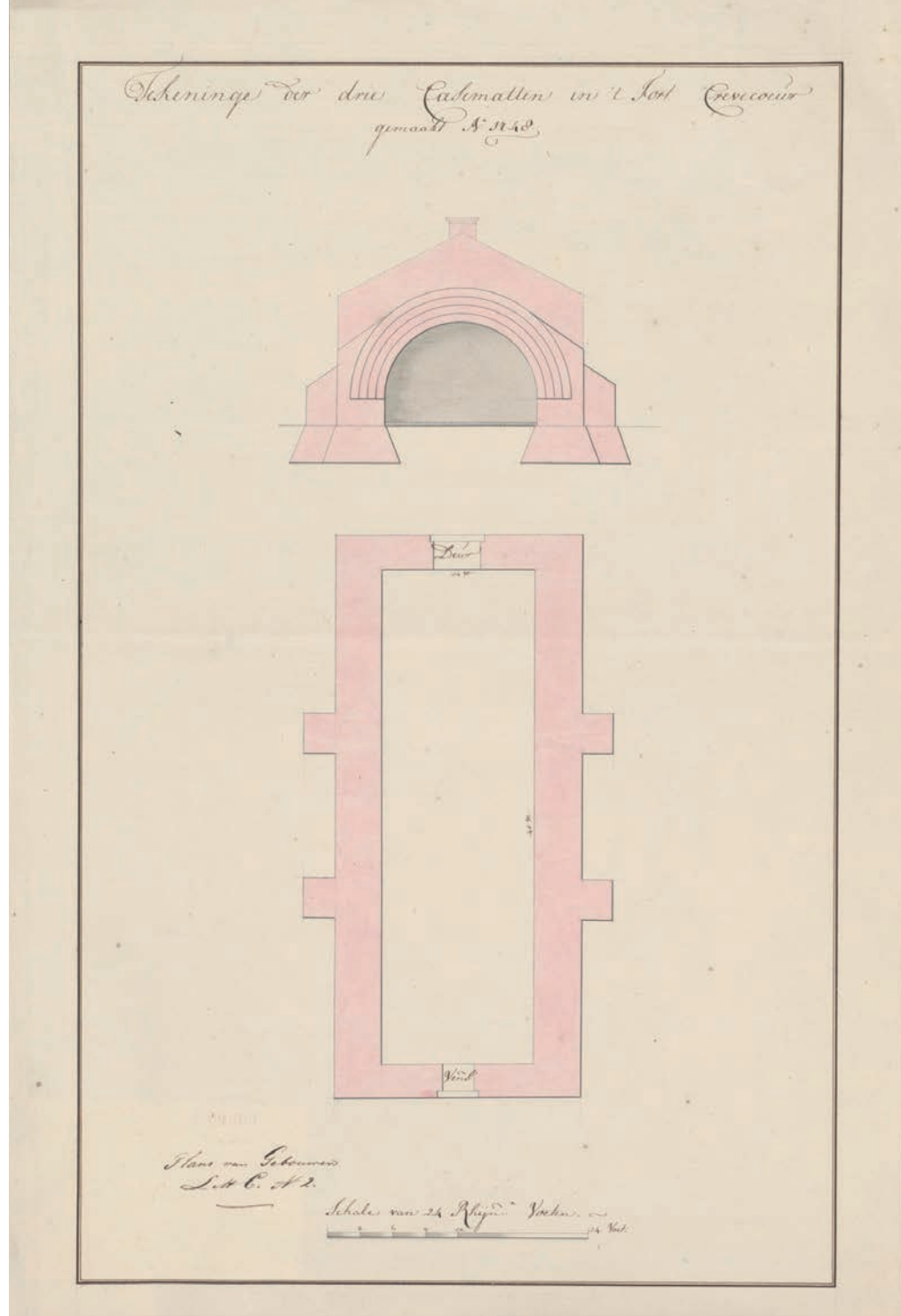
24 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 323, p. 202 (14 maart 1735).

Tekening uit 1748 ten behoeve van de drie kazematten te Crèvecoeur. Plattegrond en dwarsdoorsnede (bron: Nationaal Archief, Plans van Gebouwen, inv.nr. C2).

geslagen wordt springen er geen vonken vanaf, hetgeen in een kruitmagazijn van levensbelang kan zijn.²⁵ Begin 1746 wordt duidelijk dat vermoedelijk dat jaar nog de grote inundatie rondom 's-Hertogenbosch gesteld zal worden. Om te voorkomen dat het kruit bij hoog water vochtig zou worden, verzoekt de commis Berchuijs de Raad van State hem toe te staan enige schragen of stellingen te maken voor de forten Crèvecoeur en Isabella.²⁶ De tonnen

25 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 323, p. 203r-v (14 maart 1735).

26 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 349, p. 293v (21 februari 1746).

zouden aldus hoger van de grond komen te liggen en minder vatbaar zijn voor een vochtige ondergrond. In september 1747 blijken de kruitmazijnen, die onder de wallen zijn aangelegd, gevoelig voor hoog water. Er moeten maatregelen genomen worden om wateroverlast in de magazijnen te voorkomen.²⁷

Het groot kruitmazijn

Op 31 januari 1744 besluiten de leden van de Raad van State onder meer dat de directeur der fortificatiën in 's-Hertogenbosch, ingenieur Draak, moet *'uijtsien na een bekwame plaats in het Fort Crevecoeur, alwaar een kruidmazijntje, geproportioneeret na het gemelde Fort zoude kunnen werden geplaatst'*. Behalve het zoeken naar een geschikte locatie moest Draak ook zorgdragen voor een bestek en een begroting.²⁸

Het groot kruitmazijn werd gebouwd rond de jaren 1749-1750. De bouw daarvan verliep niet vlekkeloos. Toen de leden van de Commissie langs de Maas in augustus 1749 de bouw inspecteerden, bleken alleen de muren opgetrokken te zijn en het werk gestaakt. Het had er de schijn van dat de aannemer onmachtig was het magazijn af te bouwen.²⁹ Restanten van dit groot kruitmazijn zijn nog altijd aanwezig op het terrein, hoewel in ruïneuze toestand.³⁰

De winkelnering

Nadat begin 1701 duidelijk werd dat het fort weer een militaire functie kreeg, meldden zich al snel burgers die aldaar een winkeltje wilden starten. Dat wil zeggen dat zij op het terrein panden wilden bouwen. Om dit in goede banen te leiden, werd door Ivoij een tekening vervaardigd inzake de uitgifte van de gronden/erven.³¹ Deze tekening werd behandeld in de Raad van State en na wijzigingen vastgesteld. Helaas is deze plattegrond niet in de archieven teruggevonden.

Ivoij kreeg vervolgens opdracht in gesprek te gaan met de gegadigden, *'over den voet en conditien waarop sij soudon willen de huijsen zetten (...)*'.³² Omdat in 1703 de werkzaamheden aan de sluis en het fort werden stilgelegd en dus geen uitgebreide bezetting op het fort zou worden gestationeerd, zullen de geïnteresseerden vermoedelijk zijn afgehaakt.

Pas toen in 1735 het fort opnieuw werd opgemaakt, werd het voor particulieren weer interessant om daar te investeren. Zo deed Joan Juijn een verzoek om een huis

te mogen bouwen op het fort om er een tapnering te beginnen. Op 15 augustus 1735 gingen de leden van de Raad van State hiermee akkoord, maar gaven zij tevens

Ruïnes kruithuizen fort Crèvecoeur (foto Ronald van Genabeek).

te kennen dat onderzocht moest worden hoe en op welke wijze de *'gemene middelen'* op het fort verpacht behoorden te worden.³³

Zoals reeds vermeld bleek in 1739 het onderkomen voor de soldaten, het *corps de garde*, in gebruik te zijn bij een marketenter. In 1750 verzocht de commandeur de bouw van een barak voor een marketenter toe te staan, omdat daar dringend behoefte aan was. De totale kosten van het werk werden begroot op 260 gulden.³⁴

De schildwachthuizen

Over de aanwezigheid van (schild)wachthuisjes wordt voor het eerst melding gemaakt aan het eind van het jaar 1706, als ontvanger Cornelis van Vrijbergen bericht over het onderhoud hiervan.³⁵ De eerstvolgende teruggevonden vermelding dateert van bijna dertig jaar later. De aannemer Johannes van der Kint krijgt in 1735 (tijdens de Poolse Successieoorlog) opdracht drie extra wachthuizen te bouwen.³⁶

In 1742 (tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog) worden op Crèvecoeur zes nieuwe schildwachthuisjes geplaatst. Bij de aanbesteding was bepaald dat ze ook geveerd dienden te worden.³⁷

27 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 355, p. 276v-277r (7 september 1747).

28 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 341, p. 128r (31 januari 1744).

29 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 31r-32r (augustus 1749).

30 Zie voor meer informatie over het groot kruitmazijn: Enderman 2013.

31 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 252, p. 2018v-2019r (28 oktober 1701).

32 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 252, p. 2073 (7 november 1701).

33 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 324, p. 175 (15 augustus 1735).

34 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 25r (augustus 1750).

35 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 259, p. 1775v-r (10 oktober 1705).

36 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1650, p. 98v (september 1735). Vermoedelijk gaat het hier om dezelfde aannemer die eerder vermeld werd onder de naam Johannes van der Kindt.

37 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 337, p. 431 (20 maart 1742).

Het washuis en de watervoorziening

In een van de archiefstukken³⁸ is sprake van een washuis dat zich achter het commandeurshuis bevindt. Over de indeling of het aanzicht van het washuis zijn geen gegevens gevonden.

We krijgen wat meer inzicht in de watervoorziening op het fort door een rekwest uit september 1729³⁹. Kapitein Didericks, de toenmalig commandant, richt zich dan tot de Commissie langs de Maas en verhaalt over het feit dat er op het fort maar één waterpomp aanwezig is. Deze bevond zich achter het huis van de commandeur aan het washuis. Uit dit schrijven blijkt dat behalve de commandant en de major ook de wacht afhankelijk was van het water uit deze pomp. Om bij de pomp te komen, moest de wacht niet alleen een afdak gemaakt van riet en stro passeren, maar ook langs stro- en houtmijten lopen. Dit vond de commandeur geen veilige situatie. Hij wees erop dat de wacht tijdens duisternis met licht rondliep en er dus makkelijk brand aan 's Lands huis en kerk zou kunnen uitbreken. Tevens wees hij er op dat de soldaten vaak pijpen rookten die zijns inziens eveneens brandgevaarlijk waren. De commandeur verzocht derhalve om een pomp te doen maken voor de plaats (het erf) van het (commandants)huis, hetwelk aan het Land niet meer dan het maakloon en het lood van de pomp zou kosten, daar de andere materialen op het fort te vinden waren. De leden van de commissie zagen de redelijkheid van dit verzoek in en gaven ingenieur Draak opdracht de pomp aan te leggen, mits de kosten niet meer dan 50 gulden zouden bedragen. Tevens diende Draak een vervallen omheining bij het commandeurshuis te herstellen. Ook in dit geval mocht de reparatie niet meer dan 50 gulden bedragen. Mogelijk waren de commissieleden gemachtigd om zonder ruggenspraak werken te laten uitvoeren mits die niet meer dan 50 gulden zouden kosten.⁴⁰ Uit bovenstaande is niet alleen wat over de inrichting van het terrein af te leiden, maar ook over het gebruik. Immers de stro- en houtmijten duiden erop dat het terrein, mogelijk het terreplein, nog een agrarische bestemming had. Stro bestaat uit de stengels van geogst graan, terwijl het hout kan duiden op het snoeien van opstand (struiken en bomen). Later in dit artikel wordt duidelijk dat er inderdaad struiken en bomen op het fort voorkwamen en dat ze doelbewust geplant werden.

Eind 1740 berichtten de leden van de Commissie langs de Maas (Van Utenhoven en Van Haren) dat bij hun

bezoek aan Crèvecoeur de gouverneur, commandeur en ingenieur gezamenlijk hadden voorgesteld aldaar een nieuwe stenen put met pomp aan te leggen. De bestaande put gaf onzuiver en stinkend water, wat de commissieleden daar ter plekke inderdaad hadden geconstateerd. Voor de nieuwe put was reeds een concept-bestek opgesteld.

De leden van de Raad volgden het voorstel om nog voor het winterseizoen aanbrak vergunning te verlenen voor de aanleg en gaven directeur Draak opdracht de bouw publiekelijk aan te besteden.⁴¹ Aldus geschiedde en het was aannemer Johannes van Dam die het werk wist binnen te halen voor een bedrag van 225 gulden.⁴² Nadat die zijn werk voltooid had en de pomp in gebruik was genomen, bleek die op een ongunstige plek te zijn geslagen: ook deze put gaf onzuiver en stinkend water. Aangezien een goede put noodzakelijk was, werd aan de Raad van State voorgesteld een nieuwe put te slaan.⁴³ Vermoedelijk gingen de leden van de Raad van State hiermee akkoord, want in 1744 verzocht Johannes Essing, meester-loodgieter en pompmaker, dat aan hem 120 gulden zou worden uitbetaald voor het graven van een put op fort Crèvecoeur en het stellen en metselen van een pomp daarop. Waarschijnlijk had hij, zoals in die tijd gebruikelijk, het arbeidsloon en de materiaalkosten voorgeschoten. Bij de aanbesteding was overigens bepaald dat hij pas uitbetaald zou worden als de put goed water zou leveren. De leden van de Commissie langs de Maas onderzochten de situatie ter plekke. Zij constateerden dat het water niet van topkwaliteit was, maar dat het ermee door kon. Derhalve kon volgens hen aan Essing ordonnantie verleend worden. De beslissing lieten zij echter over aan de leden van de Raad van State.⁴⁴ Klaarblijkelijk gingen de leden van de Raad van State hier niet mee akkoord, want het jaar daarop diende Johannes Essing opnieuw een verzoek tot uitbetaling in bij de Commissie langs de Maas. Wederom werd het verzoek doorgespeeld aan de Raad van State. In de marge van het verbaal van de Commissie langs de Maas staat vermeld dat op het fort grondboringen moesten worden gedaan om aldus een goede bron te vinden waarop een pomp kon worden aangesloten.⁴⁵

Deze laatste aanbeveling werd door de Raad overgenomen. Directeur der fortificatiën De Roij, of in zijn afwezigheid een ingenieur, moest een wel in de grond van het fort zien te vinden die goed water gaf. Als die gevonden was, dan moest Essing een nieuwe put en

38 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1649, p. 29r (21 oktober 1729).

39 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1649, p. 29r (21 oktober 1729).

40 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1649, p. 28v-29v (september 1729).

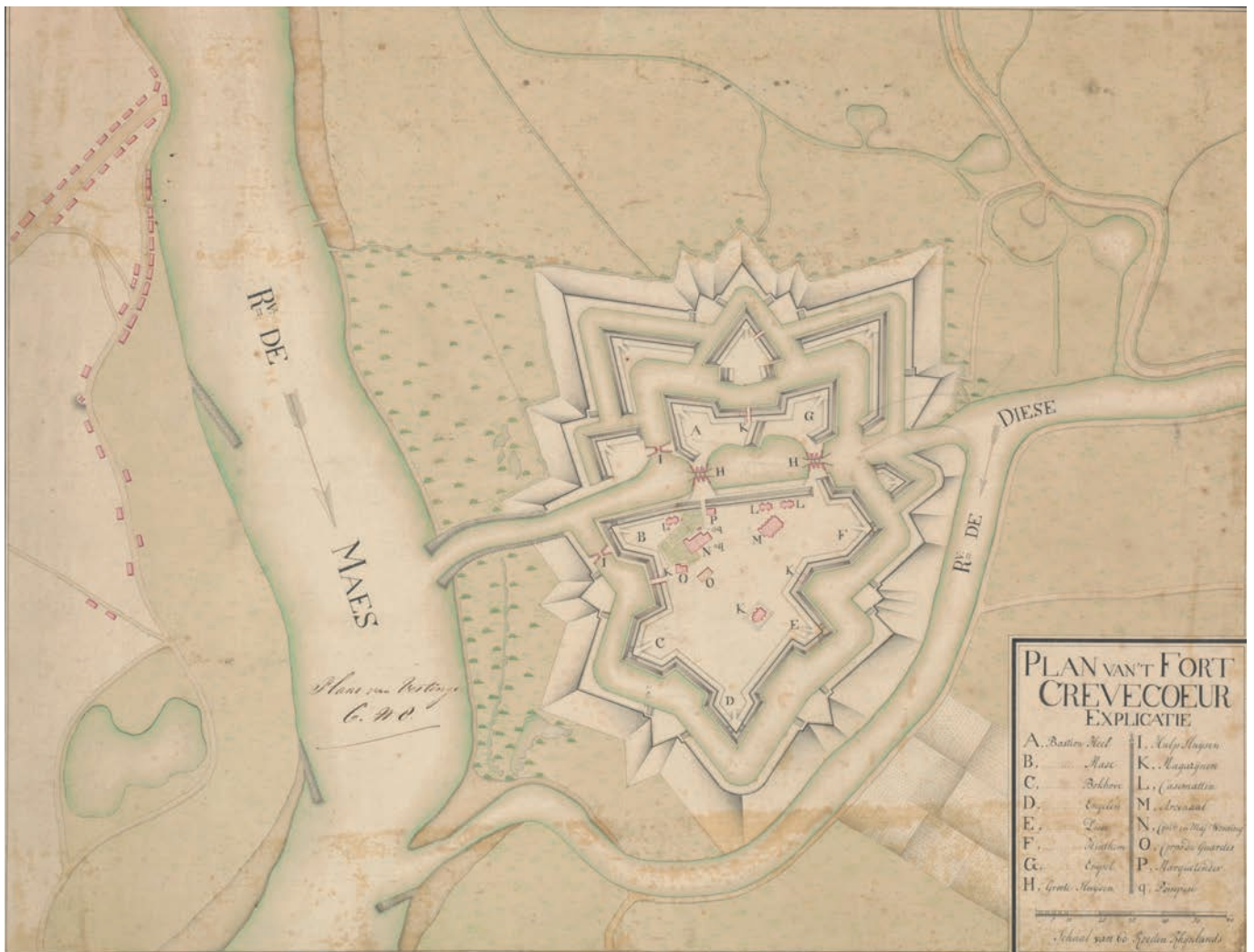
41 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 334, p. 483r-v (20 oktober 1740).

42 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 336, p. 80v-81r (17 juli 1741).

43 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1652, p. 41r (augustus 1742).

44 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 18r-v (augustus 1744).

45 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 29r-v (augustus 1745).

Plattegrond van Crèvecoeur uit 1750 met verschillende nieuwe gebouwen die op het terreplein gerealiseerd zijn (bron: Nationaal Archief, Plans van Vestingen, inv.nr. H395).

pomp maken. Hiertoe mocht hij de materialen gebruiken die bij de vorige put waren gebruikt, voor zover deze nog geschikt waren.⁴⁶

De secreten

In augustus 1701 gingen de leden van de Raad van State onder meer akkoord met het bestek om enige secreten te maken op Crèvecoeur en Engelen. Dit werk was voor 1.150 gulden aangenomen door Hendrik Schormans.⁴⁷ In 1730 kreeg kapitein Didericks, commandant te Crèvecoeur, toestemming om een secreet te maken aan de zijkant van de stal tegenover zijn huis. Dit secreet zou gebruikt worden door de major en zijn familie.⁴⁸ Ook voor deze werkzaamheden moesten de opdrachtgevers het geld voorschieten en werden zij, na attestatie, pas het jaar daarop uitbetaald.

46 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 348, p. 1230r (30 december 1745).

47 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1653v-1654r (31 augustus 1701).

48 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1650, p. 19r-v (september 1730).

Lantaarns

In 1749 verleenden de commissieleden een aantal ordonnanties aan Dirk Roeleman, major en commis op het fort Crèvecoeur. Het betrof onder meer een bedrag van 30 gulden en 4 stuivers wegens het voorschieten van olie die bestemd was voor de lantaarn bij de sluis op Crèvecoeur en voor aangeschafte manden en bezems.⁴⁹ Was er in het voorgaande verbaal nog sprake van één lantaarn bij de sluis, in 1750 blijkt dat er daar meerdere lantaarns stonden. De reden dat ze vermeld werden, hing samen met het feit dat er geen olie geleverd was om ze te doen branden. Met name in de winter was dat nogal problematisch, want bij een onverlichte sluis lagen ongelukken op de loer.⁵⁰

49 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 54v-55r (augustus 1749).

50 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 23v-24r (augustus 1750).

Gebruiksvoorwerpen

Op 9 oktober 1705 verstuurde ontvanger Cornelis van Vrijbergen een missive aan de Raad van State⁵¹. Hierin schreef hij dat in het *corps de garde* van zowel de officier als de soldaten behoefte was aan een tang, een schop, een wateremmer, een paar kandelaars en een lantaarn. Zoals eerder geschetst waren er ook manden en bezems op het fort aanwezig. Deze werden onder meer gebruikt bij het uitgeven van de turf.

Oktober 1747 was men voornemens een aanzienlijk garnizoen op Crèvecoeur te legeren. Het Bossche stadsbestuur werd derhalve gevraagd om gratis 'fournituren' te leveren. Mogelijk dat daarmee het materiaal werd bedoeld om kribben, banken en tafels te maken. Verder zou het stadsbestuur dan voor gratis onderhoud van deze zaken moeten zorgen. Het stadsbestuur liet echter weten dat zij, vanwege de slechte staat van de stadsfinanciën, daartoe geen mogelijkheid zagen. De leden van de Raad van State legden zich hier in eerste instantie bij neer.⁵² Na nogmaals benaderd te zijn stelde het stadsbestuur voor toch *fournituren* te leveren, maar dan in de vorm van strozakken en dekens. Hierbij eisten ze dan wel dat de major op het fort streng toezicht hield op die goederen, met name bij wisseling van de wacht. Vermoedelijk wilde men voorkomen dat de militairen zich spullen toe-eigenden. Ook wilde men niet dat soldaten ze mee naar buiten namen als ze op wacht moesten staan. De leden van de Raad van State konden zich hierin vinden en gaven opdracht daar strikt op toe te zien.⁵³

Beplanting

Begin december 1737 wordt de directeur der fortificatiën Draak opgedragen de levering van 1.000 iepen aan te besteden, evenals het maken van de nodige kuilen en het planten van de genoemde bomen op de walgangen en het terreplein. Het onderhoud van de bomen was daarbij inbegrepen voor een periode van twee jaar. Behalve de iepen moest ook de levering van doornen hagen, het planten en onderhoud daarvan ('*zuijveren van rispen en onkruid*') worden aanbesteed. Het onderhoud zou een periode van twee à drie jaar moeten beslaan.⁵⁴ Het leveren van de iepen, inclusief planten en onderhoud, werd gegund aan Anthoni Leempoel voor 14 stuivers het stuk. De levering en beplanting van de doornen hagen op de bermen van het fort wist Pieter Roomer binnen

51 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 260, p. 1776r (10 oktober 1705).

52 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 355, p. 749v-750r (27 oktober 1747), p. 790r (31 oktober 1747). De 'fournitures' voor de forten Isabella en Anthonie wilden zijn wel leveren.

53 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 356, p. 2262v-263v (4 december 1747).

54 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 328, p. 374v-375r (6 december 1737).

De hoeveelheid turf die in de achttiende eeuw geleverd werd, werd in tonnen uitgedrukt. Vermoedelijk werd met 'ton' een vat bedoeld en geen 1.000 kilo zoals in onze tijd. Deze afbeelding betreft een Leidse maatton voor turf (bron: C.H. Slechte en N. Herweijer, 1990, p. 37).

te halen voor 8 stuivers de strekkende rijnlantse roede (circa 3,77 meter).⁵⁵ In januari werd hen het werk gegund, begin mei dienden beide aannemers een verzoek in voor een ordonnantie voor van het bedongen loon. Voor Leempoel betekende dit 546 gulden en voor Roomer 198 gulden en 18 stuivers.⁵⁶ Aangenomen mag worden dat zij klaar waren met het planten van de bomen en struiken en dat het resterende bedrag pas werd uitgekeerd als bleek dat het geplante goed was onderhouden. Twee jaar later werd opnieuw een rekwest van Leempoel in behandeling genomen. Ditmaal verzocht hij om een ordonnantie van 272 gulden en 13 stuivers. Dit was het bedrag dat hij, conform de overeenkomst, zou ontvangen als bleek dat hij de bomen twee jaar lang goed had onderhouden. De leden van de Raad van State gingen hiermee akkoord en gaven opdracht dit bedrag te betalen uit het budget van 1 miljoen gulden dat op 11 november 1728 voor de fortificatiën was gereserveerd.⁵⁷

55 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 329, p. 8v (8 januari 1738).

56 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 329, p. 316v (5 mei 1738).

57 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 333, p. 443v-444r (7 juni 1740).

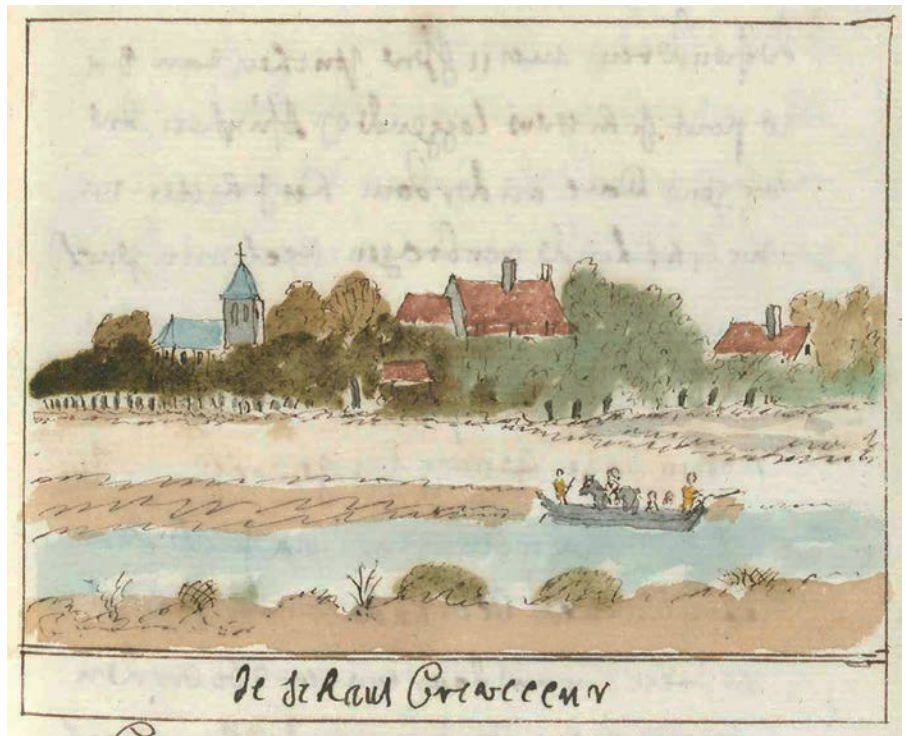
Onderhoudsbestekken

Het lijkt erop dat in de jaren 1703-1719 de herstellingen aan de gebouwen incidenteel waren. Zo gaven in het najaar van 1708 leden van de Commissie langs de Maas ontvanger Cornelis van Vrijbergen toestemming zorg te dragen voor het opknappen van de bebouwing die op het fort Crèvecoeur stond. Dat wil zeggen: het commandeurshuis, de kerk, het *corps de garde* en de stallen.⁵⁸

Vanaf 1720 is in de archieven voor het eerst sprake van het aanbesteden van het onderhoud voor een langere periode. Zo berichtten in 1720 luitenant-kolonel Ivoij en ingenieur Draak de Raad van State dat het onderhoud van de daken van het huis op fort Crèvecoeur was aangenomen door J. Juijn voor een periode van 3½ jaar tegen het bedrag van 350 gulden per jaar. Het contract zou in september 1723 aflopen.⁵⁹ De aannemer kweert zich goed van zijn taak: bij de verschillende inspecties werd opdracht gegeven tot het uitbetalen van het overeengekomen bedrag, veelal per half jaar.⁶⁰

Na afloop van die periode werd het onderhoud van de gebouwen opnieuw aanbesteed. Alle volgende aanbestedingen zouden een periode van 3 jaar beslaan. Ditmaal werd het werk gegund aan Willem van Veen voor 240 gulden per jaar.⁶¹ Zijn laatste termijn werd overigens uitgekeerd aan zijn vrouw, die als weduwe in de stukken vermeld staat.⁶² Hieruit mag worden afgeleid dat Willem van Veen in 1726 is komen te overlijden.

September 1732 behelsde het bestek voor het onderhoud van het metsel- en timmerwerk te Crèvecoeur ook het onderhoud van de sluis bij Engelen. De laagste inschrijver nu was Gerardus van Balcon voor het bedrag van 350 gulden.⁶³ Nadat die drie jaar voorbij waren, werd het onderhoudsbestek opnieuw aanbesteed. Nu werd het werk gegund aan Cornelis Perdijk voor het bedrag van 480 gulden per jaar. Het lijkt erop dat het onderhoud van de sluis bij Engelen daarbij niet was inbegrepen.⁶⁴

Zicht vanaf Hedel op het fort dat verscholen gaat onder het groen, met links de kerk, in het midden het commandeurshuis en rechts vermoedelijk het corps de garde (bron: Koninklijke Bibliotheek, Atlas Schoemaker, 1710-1735).

Wat opvalt is dat het verschil met de vorige inschrijving 130 gulden bedroeg. Dat doet vermoeden dat er meer werk te verrichten was. Dat was ook logisch, want in de periode 1735-1736 (tijdens de Poolse Successieoorlog) werd de sluis afgebouwd en het fort opnieuw opgemaakt en ingericht. Onder meer werden toen enkele kruitmagazijnen gebouwd.⁶⁵

Nadat het onderhoudsbestek in 1738 afliep werd een nieuw bestek uitgeschreven. Opnieuw wist Cornelis Perdijk het werk binnen te halen en wel voor een bedrag van 1.170 gulden per jaar. Dit onderhoudsbestek omvatte niet alleen metsel- en timmerwerk, maar ook het onderhoud van de nieuwe werken. Met dit laatste werden vermoedelijk de aardwerken bedoeld (wallen, taluds, borstweringen en dergelijke).⁶⁶

September 1741 diende Perdijk een rekening in van 945 gulden voor het onderhoud der timmer- en metselwerken

⁵⁸ NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1643, p. 21v-22r, 24r (september 1708).

⁵⁹ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 293, p. 293v (vrijdag 3 mei 1720).

⁶⁰ NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1648, p. 25v (september 1722).

⁶¹ NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1649, p. 36r-v (september 1723).

⁶² BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 306, p. 285v (25 september 1726).

⁶³ NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1650, p. 32r (september 1732).

⁶⁴ NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1650, p. 59r

(september 1735). BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 326, p. 199r (11 september 1736).

⁶⁵ Zie plattegrond van Crèvecoeur uit 1735. NA, Plans van Vestingen der Genie van het Ministerie van Oorlog, inv.nr. 386.

⁶⁶ NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1651, p. 49r, september 1738. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 330, p. 309v, 13 oktober 1738. Kreeg Perdijk in de afgelopen jaren 1.080 gulden voor zijn werkzaamheden op het fort, bij de nieuwe aanbesteding van het werk voor de jaren 1745-1747 kwam het bedrag uit op 880 gulden waarbij expliciet vermeld werd dat daaronder ook het onderhoud van de iepen en de doornen hagen viel. NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 17r (augustus 1744).

van fort Crèvecoeur.⁶⁷ Ook voor de periode 1741-1747 wist Perdijk het werk gegund te krijgen.⁶⁸ Vanwege de drastisch gewijzigde omstandigheden in de tweede helft van 1746 – de inundatie was gesteld, de stopdam⁶⁹ gelegd en de sluis in gebruik genomen – vroeg Perdijk ontheven te worden van het onderhoud dat hij nog diende te plegen. Hij was bevreesd dat met name door de werking van de sluisen veel meer schade aan (de aardwerken van) het fort zou ontstaan, dat hij dan weer zou moeten herstellen. Dat waren werkzaamheden waarvan hij bij inschrijving geen weet had gehad.⁷⁰ De leden van de Raad van State gaven daarop de directeur der fortificatiën, De Roij, opdracht met Perdijk te overleggen.⁷¹ Tijdens dat overleg bleek de aannemer bereid het werk te continueren, mits hij een toeslag kreeg voor buitengewone werkzaamheden aan de sluisen en voor de ontgrondingen die waren veroorzaakt door het hoge water. De Roij meende dat dit billijk was. Hij stond op het standpunt dat de ingenieurs die toch dagelijks ter plekke waren, bij konden houden of er extra schade was ontstaan als gevolg van de scheepvaart of de werking van het water. De leden van Raad van State namen het advies over.⁷² Perdijk hield zich inderdaad aan het gemaakte contract; eind 1747 diende hij een rekwes in voor het derde en laatste jaar van onderhoud. Hij vroeg de leden van de Raad van State om een ordonnantie van 880 gulden, die hem ook verstrekt werd.⁷³ Nadat het onderhoud in 1747 opnieuw was aanbesteed, wist aannemer Jan Schouw het werk binnen te halen en wel voor een bedrag van 1.760 gulden per jaar.⁷⁴ Overigens bleef Perdijk ook betrokken bij Crèvecoeur. Zo kreeg hij opdracht de borstwering van het glacis⁷⁵ van het fort met blokzoden op te zetten voor een

67 In datzelfde jaar diende hij ook rekeningen in voor het onderhoud aan de stadsmuren en voor het onderhoud van de forten Isabella en Anthonie. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 336, p. 401r-v (21 september 1741).

68 Zie onder meer BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 338, p. 489r-v (25 september 1742) en inv.nr. 344, p. 991v (26 november 1744). Oktober 1746 vroeg Perdijk om uitbetaling van de derde termijn van onderhoud van het fort Crèvecoeur. Het ging toen om een bedrag van 880 gulden. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 352, p. 34v (6 oktober 1746).

69 De stopdam was een tijdelijke dam die in de Dieze gelegd werd om het water in deze rivier op een hoger peil te brengen. Hiermee stroomde het water over de dijken en werden de aanliggende landerijen onder water gezet. Aldus werd de inundatie rondom 's-Hertogenbosch geformeerd.

70 NA, Raad van State, inkomende stukken, inv.nr. 888, actum 25 november 1746 en 25 december 1746.

71 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 352, p. 468r-v, (20 december 1746).

72 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 353, p. 164v, (23 januari 1747).

73 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 355, p. 723r (24 oktober 1747).

74 NA, Raad van State, inkomende stukken, inv.nr. 898, actum 26 september 1747. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 355, p. 471v-472r (26 september 1747).

75 Glacis: een flauw aflopend talud aan de buitenkant van een vesting of fort dat vanaf de wal of gedekte weg met vuur kan worden bestreken.

bedrag van 24 stuivers de strekkende roede.⁷⁶

In de periode 1748-1750 was aannemer Cornelis van Warmond verantwoordelijk voor het onderhoud van het fort Crèvecoeur en de nieuwe werken, alsmede de iepen en doornen hagen. Hiervoor ontving hij een bedrag van 1.760 gulden per jaar. Daarnaast ontving hij nog 550 gulden voor het '*het driejarig tonnen rond opmaken en onderhouden der Glacijen*' en borstweringen om het fort Crèvecoeur.⁷⁷

In 1750 werd het nieuwe onderhoudswerk aan het fort voor drie jaar gegund aan Antoni Romer voor het bedrag van 1.400 gulden.⁷⁸

De kwestie van het gras, het hout en de visserij

In een poging de onderhoudskosten te beperken, stelde Draak voor de opbrengst van het gras dat op het verdedigingswerk groeide te laten aan de aannemer die het onderhoud uitvoerde. Dit had niet alleen als voordeel dat het onderhoud tegen een lager bedrag kon worden aanbesteed, maar tevens dat voorzichtiger met de (aarde) werken zou worden omgesprongen. Draak wees erop dat '*alle de taluen of dorsseeringe van de wallen, traverse en borstweeringe van de bedekte weg met platte sooden teegens een losse grond sijn aangeset (...)*'. En met name de betreding van die losse grond zou volgens hem tot schade aan de werken kunnen leiden.

Het gras en het onkruid op de taluds en dergelijke moest zijns inziens bij vochtig weer met behulp van bijvoorbeeld ladders voorzichtig worden afgemaaid of afgesneden. Een derde partij zou vermoedelijk zo snel mogelijk het gras willen maaien en gewoon over de taluds lopen en ze daarmee beschadigen. Draak meende dat de aannemer die zorg droeg voor het onderhoud zich wel twee maal zou bedenken om op die manier te werk te gaan, daar dit hem alleen maar extra werk en dus meer onkosten zou opleveren.⁷⁹ Dit voorstel werd overgenomen en Draak werd gelast in het bestek van het onderhoud van de nieuwe werken op te nemen dat de aannemers verplicht waren het gras en het onkruid dat tegen de taluds van wal en borstwering groeide, omzichtig af te maaien en af te snijden. De opbrengst van het gras was vervolgens voor de aannemers.⁸⁰

76 NA, Raad van State, inkomende stukken, inv.nr. 898, actum 26 september 1747. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 355, p. 471v-472r (26 september 1747). December 1747 diende Perdijk een verzoek in tot uitbetaling. Het ging daarbij om een bedrag van 763 gulden en 4 stuivers voor 636 opgemaakte roeden. De leden van de Raad van State gingen hier mee akkoord. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 356, p. 372r (14 december 1747).

77 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 26r-v (augustus 1749). Vreemd genoeg zou voor het derde jaar van onderhoud niet Van Warmond maar ene Jan Schouw uitbetaald worden. Mogelijk was Van Warmond failliet gegaan of, erger nog, overleden. NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 23v (augustus 1750).

78 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1653, p. 28r (augustus 1750).

79 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 326, p. 301v (12 mei 1736).

80 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 328, p. 374v (6 december 1737).

Plattegrond van het fort Crèvecoeur uit 1735. De werkzaamheden voor het herstel van het fort zijn in vier percelen opgedeeld. De gele kleur geeft aan wat waar moest gebeuren. Uiteindelijk zou het werk door drie aannemers worden uitgevoerd (bron: Nationaal Archief, Plans van Vestingen, inv.nr. H386).

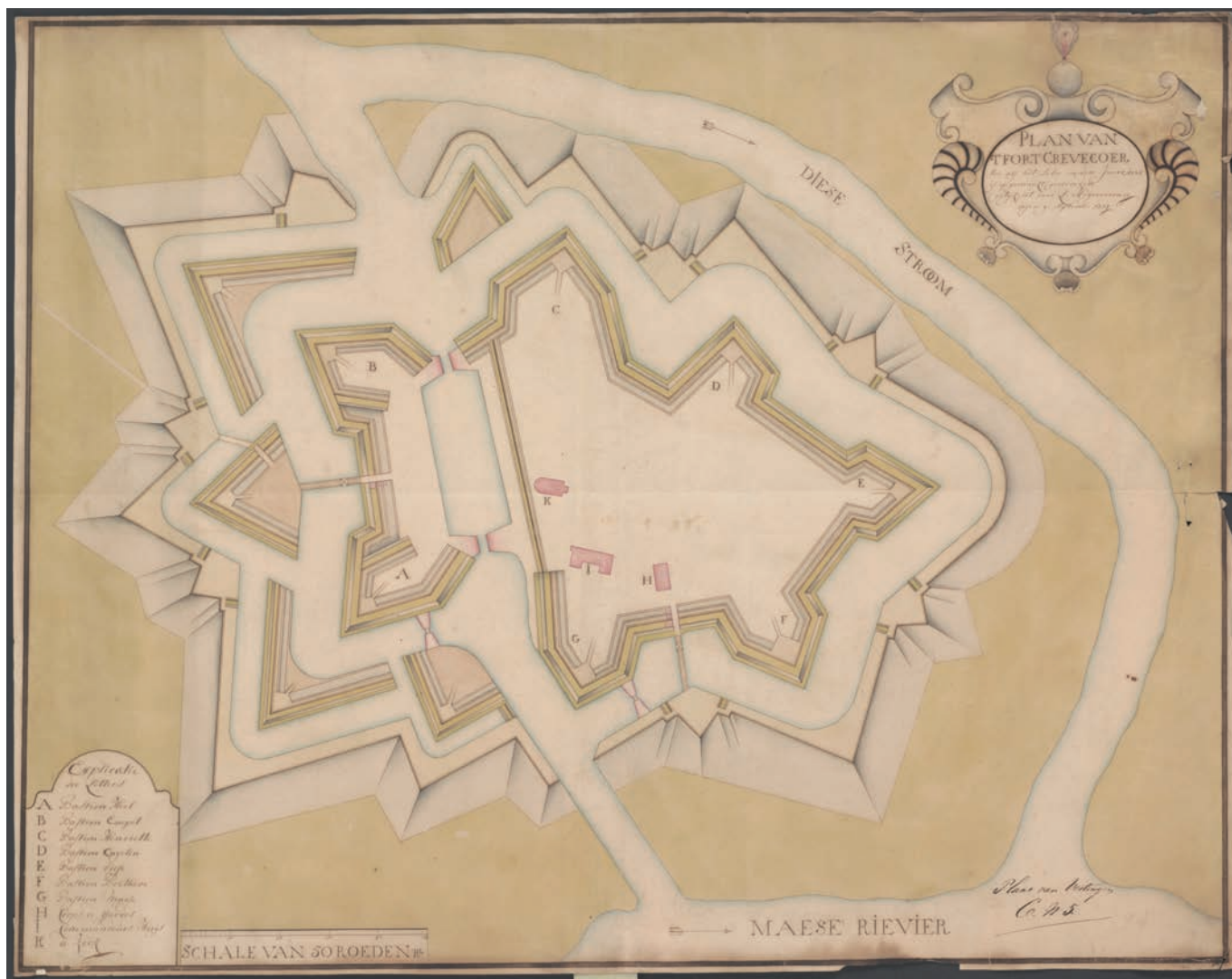
De gunning van het gras aan de aannemers was niet naar de zin van de commandeur van het fort Crèvecoeur, kapitein Diderix. Deze diende een verzoek in om te mogen blijven genieten van de opbrengsten (emolumenten) van het gras van de fortificatiewerken. Ook vroeg hij om een schadevergoeding voor het gras waarover hij niet had kunnen beschikken.⁸¹ Waarom Diderix zo geïnteresseerd was in de opbrengst van het gras blijkt uit de behandeling van een rekest waarin hij bij de Raad van State de zaak (nogmaals) onder de aandacht brengt. Het blijkt dat de functie van commandant op het fort Crèvecoeur een onbezoldigd ambt was. In plaats van een traktement mocht hij in het verleden wel beschikken over de inkomsten die

voortvloeiden uit de visserij (in de grachten), het gras en het houtgewas op de wallen, contrescarpen⁸² en landerijen. In genoemd rekest wees hij erop dat hij als gevolg van de werkzaamheden in de jaren 1735 en 1736 de opbrengst van het gras had moeten missen en dat na het voltooien van de nieuwe werken het gras aan de aannemers werd gegund. Daarmee was Diderix ruim 3/5 van zijn emolumenten mis gelopen. Hij stelde voor dat hem een jaartraktement werd toegekend van 100 ducats ingaande het jaar 1735 en dat hij mocht blijven in het genot van het gras aan de voet van de buitenste gracht. Tevens verzocht hij te mogen beschikken over het gras en het hout dat in en op het fort groeide.⁸³ Het zou even duren voordat de Raad met een uitspraak kwam. Eerst wachtte zij het rapport van Draak af, om vervolgens diens rapport in behandeling te geven aan een aantal leden van de Raad. Deze laatsten kwamen

81 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 330, p. 116v (7 augustus 1738). Niet alleen Diderix, maar ook de commandeur van 's-Hertogenbosch, kolonel De Guij, en de major van de stad, luitenant-kolonel Van Lijnden, richtten zich tot de Raad van State inzake soortgelijke kwesties. Ook zij constateerden dat het gras en rijswerk nu aan de aannemers werd gegund, terwijl zij in het verleden daarover konden beschikken. Zij verzochten de leden van de Raad van State dan ook om een schadeloosstelling voor de gemiste inkomsten. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 330, p. 309v (13 oktober 1738).

82 Contrescarp: een talud aan de buitenzijde van de gracht, al of niet met een muur bekleed.

83 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 331, p. 21r-22r (14 januari 1739). BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 332, p. 124r-v (17 augustus 1739).

vrij snel met een oordeel. Daaruit blijkt dat over het algemeen de gouverneurs, commandeurs en majors van de gefortificeerde steden en plaatsen geen recht hebben op een vergoeding van het Land, als bij verandering van oude werken of aanleg van nieuwe zij enig nadeel met betrekking tot het gras, houtgewas of de visserij leden. Sterker nog: Draak en ook directeur-generaal Hertell meenden dat het beter was dat al het gras, houtgewas en de visserij van de oude en nieuwe werken aan de aannemer zouden moeten worden gelaten. Wel stelden zij voor genoemde commandant Diderix een gepaste vergoeding uit te keren.⁸⁴

De leden van de Raad van State besloten daarop dat de onderhoudsaannemer Perdijk mocht beschikken over al het gras, houtgewas alsmede de visserij te Crèvecoeur voor de tijd van de twee jaar dat zijn bestek nog voortduurde. De commandant bleef de beschikking houden over het genot van zijn huis, de tuin en van de notenbomen die op het terreplein stonden, mits er geen beesten op het fort zouden worden geweid. Aan de commandant, en na diens overlijden aan de

Plattegrond van het fort Crèvecoeur uit 1739, weergevende het plan opgemaakt in 1735. Op deze tekening staat het verbindingskanaal tussen het fort en de Maas al ingetekend, maar in 1739 was die verbinding nog niet gerealiseerd (bron: Nationaal Archief, Plans van Vestingen, inv.nr. H389).

gouverneur van 's-Hertogenbosch, de prins van Holstein-Beck, werd tevens toegekend een jaarlijks traktement van 250 gulden ingaande per 1 oktober 1739. Dit traktement keerde men alleen uit als uit een attestatie van de directeur van het departement bleek dat de commandant geen voordeel had gehad van het gras, het hooi, het houtgewas alsmede de visserij, én als gebleken was dat er geen beesten op het fort of de daarbij behorende fortificatiën waren geweid. Met deze beslissing werd tevens vastgesteld dat na het overlijden van commandant Diderix deze toeslag kwam te vervallen. Zou de gouverneur de commandant overleven dan zou hij gedurende zijn leven de toeslag ontvangen op dezelfde voorwaarden.

⁸⁴ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 332, p. 141v (21 augustus 1739).

Nadere afspraken

Nu aannemer Perdijk per 1 oktober de beschikking kreeg over al het gras en het houtgewas op het fort en wellicht ook over de visserij, moest overeenstemming worden bereikt over een verlaging van de eerder afgesproken aannemingssom. Immers nu hij extra inkomsten in natura had, wilde men deze in mindering brengen op het eerder afgesproken onderhoudscontract, tenminste voor wat betrof de nog resterende jaren. Dit werd een taak voor de leden van de Commissie langs de Maas. Deze dienden tevens te bezien of ook de visserij aan de aannemer moest worden overgedragen, of toch aan de commandant gelaten. Daartoe moest een schatting worden gemaakt van de opbrengst van de visserij. Zou de visopbrengst voor de commandant blijven, dan moest met hem overeenstemming worden bereikt hoeveel hij dan gekort diende te worden op bovengenoemd traktement van 250 gulden. In dat laatste geval was de commandant ook verantwoordelijk voor enige schade die zou ontstaan als gevolg van de visserij.⁸⁵

Uiteindelijk werd besloten de visserij te laten aan de commandeur van het fort, onder de voorwaarde dat deze die alleen mocht verpachten aan de aannemer. Zou door onbehoorlijk vissen van de commandant of zijn bedienden schade worden toegebracht aan de vestingwerken, dan diende deze te worden hersteld op kosten van de commandant.

Wat de aannemingssom van Perdijk betrof: na het nodige overleg werd daar 250 gulden jaarlijks op gekort, aangezien hij nu mocht beschikken over het gras en het houtgewas dat op de vesting groeide. Directeur Draak werd daarvan op de hoogte gesteld en diende een aantekening te maken op het bestek waarop Perdijk het werk had aangenomen. Een afschrift van het bestek dat zich 'ter Thesaurie' bevond, moest ook van een dergelijke aantekening worden voorzien.⁸⁶ Vreemd genoeg vroeg Perdijk zowel eind 1740 als eind 1741 een ordonnantie aan voor 945 gulden voor respectievelijk het tweede en derde (en laatste) jaar van onderhoud van Crèvecoeur. Uitgaande van een korting van 250 gulden jaarlijks op het oorspronkelijk bedrag zou hij maar recht hebben gehad op $1170 - 250 = 920$ gulden. Toch verleenden de leden van de Raad van State de gevraagde ordonnantie.⁸⁷

Nawoord

Zoals zo vaak gebeurt bij een historisch onderzoek, komt de onderzoeker zaken tegen die niet direct van doen hebben met zijn onderwerp, maar die eigenlijk 'te leuk' zijn om niet te vermelden. Vaak passen die zaken echter niet of nauwelijks binnen het eigenlijke verhaal dat de onderzoeker wil vertellen. Zo ook bij het onderzoek naar de bouw van de eerste schutsluis te Crèvecoeur. In onze rapportage hebben we die (kleine) onderwerpen in een bijlage ondergebracht die we 'Bijvangst' hebben genoemd. Gegevens over de uitbreiding van het aantal gebouwen en het wisselende gebruik daarvan, maar ook over het gebruik van het terrein dat (in vreedestijd) een agrarische functie bleek te hebben. Hiermee krijgt de lezer een inkijkje in de inrichting, het gebruik en het leven op het fort.

Ing. Bram Steketee (1927-1915) was na zijn pensionering bij de Rijkswaterstaatsdienst verbonden als vrijwilliger bij de voormalige afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch. Hij leverde een bijdrage aan diverse (waterstaatkundige) publicaties over 's-Hertogenbosch.

Drs. Hans Willems doet sinds 1988 historisch onderzoek op het gebied van bouwhistorie en cultuurhistorie. Hij is enige jaren verbonden geweest aan de toenmalige afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch en is thans werkzaam bij BAAC (onderzoeksbureau voor bouwhistorie en archeologie).

⁸⁵ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 332, p. 142r-143r, 21 augustus 1739.

⁸⁶ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 332, p. 397r-v, 9 november 1739.

⁸⁷ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 334, p. 492r, 24 oktober 1740 en inv.nr. 336, p. 401r-v (21 september 1741).

Literatuur en verantwoording

Archieven

* Nationaal Archief

- Verbalen van de Commissie langs de Maas
- Inkomende stukken Raad van State
- Archief ministerie van Oorlog, Plans van vestingen
- Archief ministerie van Oorlog, Plans van gebouwen

* Koninklijke Bibliotheek

- Atlas Schoemaker, 1710-1735

* Brabants Historisch Informatie Centrum

- Resoluties Raad van State

* Erfgoed 's-Hertogenbosch, Stadsarchief

- Notarissen met standplaats 's-Hertogenbosch

Literatuur

ENDERMAN, M., 2013: Bouwhistorische notitie Fort Crèvecoeur, kruitmagazijnen, kazemat en westelijke damsluis (Gemeente 's-Hertogenbosch, SO/BAM).

WILLEMS, H. & B. STEKETEE, 2016: Met horten en stoten. De bouw van de eerste schutsluis te Crèvecoeur en 'het in staat stellen' van het fort, circa 1701-1750 ('s-Hertogenbosch).

VAN ZUIJLEN, R.A., 1865: Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. Stads Rekening van het jaar 1399-1800 ('s-Hertogenbosch).